

המשורר והמנהיג: ביאליק ואחד-העם, אלתרמן ובן-גוריון

אהרן קומם

התוכן

I דילמת היסוד בשירת ביאליק ואלתרמן: קולו של היחיד והמחויבות הלאומית

הקרע הטרגי: ביאליק כמשורר פוליטי; השבר בעולמו של אלתרמן;
מכוכבים בחוץ אל מכות מצרים והטור השביעי;

II אלתרמן ובן-גוריון

ההסכמה הבסיסית; העמדה הביקורתית לסעיפיה; נוהגים חריגים של הצבא; ביקורתו של אלתרמן על היחס לאוכלוסיה הערבית; פירוק הפלמח – הביקורת ושברה; העמדה המחמירה ביחס לקשרים עם גרמניה; בכף הקלע; פרשת לבון – והשטחים המוחזקים; עצמאות היוצר; סיכום עמדתו של אלתרמן כלפי בן-גוריון; בין בן-גוריון ואלתרמן: מכתבים בלתי ידועים ומשמעותם; התגובה וההימנעות מתגובה על דבר המשורר; מכתב היובל לאלתרמן ולקחיו.

III ביאליק ואחד-העם

ההערצה הגדולה: אחד-העם כנביא; העצמאות הספרותית: השתחררות ביאליק מעולו של אחד-העם.

סיכום

I דילמת היסוד: בין שירת היחיד למחויבות הלאומית

מערכת היחסים שהתפתחה בין שני המשוררים, ביאליק ואלתרמן, לבין מנהיגי דורם, אחד העם ובן-גוריון, היא מיוחדת במינה. עם כל השוני שבכל נתון כמעט – באופי, בעמדות, בקשרים האישיים ובנתונים המדיניים-ההיסטוריים – מזדקרת העובדה, כי בשני המקרים אנו עומדים בפני קשר אישי הדוק בין שני משוררים, שזכו להשפעה גדולה אף מעבר לתחומי הספרות, לבין שני מנהיגים אותוריטיביים, שאף כי לא נמנו על חובבי האמנות והשירה המובהקים, אוזנם היתה קשובה לקולו של המשורר הגדול, בן-דורם.

*

התופעה של משורר המתייחס בהערצה למנהיג הדור, היא כמדומה יוצאת דופן. במשטר דמוקרטי חופשי, הרחק מאילוצי חצר המלכות או הנדיב, אחרי שהאמנות על כל ענפיה השתחררה מאפוטרופסות של פטרונים למיניהם, נראה כי הערצת המנהיג, קילוסו ומניית שבחיו, כבר עברו מן העולם.¹ והנה בשירה העברית, במרחק של כמחצית המאה, שני משוררים, ולא סתם משוררים מן השוליים, אלא שני המשוררים החשובים ביותר במאה העשרים – ללא כפיה, או הזמנה מגורם חיצוני בעל השפעה, מוצאים לנכון לשיר שירים למנהיג הדור. ביאליק ואלתרמן אינם מצניעים שיריהם אלה. ביאליק כולל את שיריו לאחד העם בתוך שיריו המקובצים ללא שום קו מבדיל. אלתרמן, שלא כלל את שיריו לבן-גוריון באחד הקבצים הקאנוניים (כגון **עיר היונה**, אלא צירפם ל"שירי העת והעיתון, והטור **השביעי**), מכסה בכמות את שאולי חיסר, בהשוואה לביאליק, בהתייחסות: לא פחות משישה שירים וחמישה קטעי פרוזה מייחד הוא, ישירות, לבן-גוריון. כמות זו קובעת איכות לעצמה: ראשית, בהתמדת הזיקה הזו, הרבה מעבר לזו שבין ביאליק לאחד העם; שנית, על פי מהות העמדה שנקט כלפי בן-גוריון, שעיקרה הוקרה, אך הוקרה זו יש לה, כפי שניווכח, סייגים עקרוניים.

מה לליריקנים הגדולים שלנו ולהערצת מנהיגים האם יחסם המיוחד של שני המשוררים למנהיגי הדור סימן חולשה הוא? אות לטשטוש האישיות, להתבטלותה, אחד מסימני הגבול ליכולתם הפיוטית – או להיפך, עמדתם כלפי אחד העם ובן-גוריון היא אחד מסימני גדולתם, או ייחודם?

¹ שיר על מנהיג פוליטי אינו חייב להיות נטול התבוננות שקולה. כבר במאה ה-17 מדגים מארוול אפשרות זו בשני שיריו על קרומול: 'A Horatian Ode upon Cromwell' וכן 'A Poem upon the Death of Oliver Cromwell'. ור' הערותיו של טומשבסקי על ירידתם של ז'אנרים, כגון אודה בכלל, וזו הפוליטית, במאה ה-18, בפרט: Tomashevsky, B., **Russian Poetics in Translation**, Oxford, 1978, vol. 5, pp. 53; 78.

הבה נסייג עצמנו תחילה מן האיפיון הפסיכולוגי האישי. אפילו נאמר כי בחיי שני המשוררים ממלא היחס למנהיג פונקציה של היתלות בדמות אב סמכותית, ספק אם ביאליק ואלתרמן מתייחדים בכך בהשוואה ליוצרים אחרים, וספק נוסף משתמע מן הדרך בה חרגו שניהם – כל אחד בדרכו שלו – מן התלות הזו. בכל אופן, מעבר לניחוש הפסיכולוגי ולמודל אפשרי של יחסי בן-אב, המשמעות הספרותית-ההיסטורית היא העיקר. אך גם בחינתה של זו איננה פשוטה. בל נשכח: אפילו מרחק השנים בינינו לבין ביאליק ואלתרמן, שקשרו עצמם למנהיגי דורם, איננו רב, השוני הסטרוקטורלי – החברתי, האידיאולוגי והתרבותי – הוא כמעט מוחלט, והוא מרחיב את פער העמדות והפרשנויות כלפי התופעה. די אם נשאל: האפשר להעלות על הדעת תופעה מעין זו, של קשר הדוק בין משורר ומנהיג, בימינו אנו? – אף מבלי להקדים את הראוי לעיון ולבירור, עצם הספק ביחס לאפשרותה של התופעה הזו כיום מבהיר עד כמה שני קצות המשוואה הזו מותננים זה בזה: לא רק אחד-העם ובן-גוריון אין לנו לקראת תום המאה, כי אם גם לא ביאליק ואלתרמן.

הקרע הטרגי: ביאליק כמשורר פוליטי

ככל שרב המרחק ההסטורי בין ביאליק לאלתרמן – הראשון פעל בראשיתה של ההתעוררות הלאומית והאחרון בהבשיל פרייה, עם הקמת המדינה – דומה, כי שניהם פעלו בתקופה של מיקוד הכוח וריכוז הסמכות, כשהעם מנקד את כל כוחו, שאינו רב, לשם השגת יעדיו ההסטוריים. דווקא בתקופה המוקדמת, בזמנו של ביאליק, המגמה הספרותית המרכזית לא חפפה את יעדי התנועה הלאומית. בספרות, ובשירה במיוחד, פעל כוח בעל מגמה הפוכה – מן הלאומי-הציבורי אל האישי-הייחודי. בתוך התנועה הספרותית ואל מול התביעה הלאומית-ההסטורית מרד היחיד במלוא כוחו, והוא ביקש לו תחום עצמאי, אקסטרטריטוריאלי. כמו בכל ספרויות העולם הליריקה, על נושאי היסוד שלה – אהבה, טבע, ילדות, מוות וכל שגיונותיו של היחיד – ביקשה לכבוש את הבכורה ביצירה הספרותית. כך נוצרה סיטואציה תרבותית טעונת מתח: החרות הספרותית-האמנותית שהיא אינדיבידואלית במהותה, והמבטאת ממילא את כמיהותיו של היחיד, הקדימה בעיצוב מגמותיה את החתירה לעצמאות מדינית, המחייבת התגייסות גמורה של הפרט למען הכלל. אלמלא פער זה יתכן ופני ההתפתחות הלאומית-העברית היו אחרים לגמרי.

המתח הקוטבי הזה, שבסימנו מתקיימת ספרותנו עד היום, הטביע את חותמו בצורה משמעותית ביותר ביצירת ביאליק. כל ימיו ביקש את הגרעין האישי

האינטימי, ש"כולו שלו הוא".² אולם ככל ששירתו של ביאליק, על המשברים שעברה, והשתיקות המפורסמות, היא חתירה בלתי נלאית, כמעט נואשת, אל הלוח האישי, אל אותה ארץ פלאות שחרבה, הוא אינו מסתלק מעמדתו הלאומית-הציבורית. מיספר שיריו האקטואליים הוא גדול למדי; אך מה שחשוב לא פחות, ביאליק אינו מעלים ענף זה ביצירתו. הוא אינו תוחם במדור נבדל לא את שיריו למנהיג – אחדהעם – ולא שירים אקטואליים-פוליטיים, מהכוונים אל העם כולו. שירים כגון "איגרת קטנה" (תרנ"ד), "מתי מדבר האחרונים" ו"אכן חציר העם" (תרנ"ז), "מקראי ציון" (תרנ"ח), "משומרים לבוקר" (תרנ"ט), "אכן גם זה מוסר אלוהים" (תרס"ה) ו"ראיתכם שוב בקוצר ידכם" (תרצ"א), ונוספים עליהם שירים כ"על לבבכם ששמים" (תרנ"ז) ו"דבר" (תרס"ד) – כולם קשורים באירועים הסטוריים כגון הקונגרסים הציוניים והמאבקים התמידיים על ציונה של התנועה הציונית.³ שירים אלה, המשתרעים למן ראשית דרכו ועד לימיו האחרונים כמעט, מהווים כולם חלק אינטגרלי משירתו של ביאליק. אין להעלות על הדעת עיון ביצירתו הפיוטית בלעדיהם.

ביאליק הוא לפיכך **המשורר הפוליטי העברי**. התואר משורר פוליטי הולם את ביאליק הרבה יותר מהתואר המגושם "משורר לאומי", שהילתו מפוקפקת וסתמיותו מכסה על גרעינו החיובי. בלהט תגובתו הציבורית ובעיתויה המדויק מציג ביאליק מופת של משורר מעורב בענייני הכלל. ביאליק אינו מניח למאורעות הסטוריים ולמאבקים אידיאולוגיים חשובים לחלוף על פניו. הוא מתמודד עימם במלוא כוחו **הפיוטי** – דהיינו, לא בסוג ספרותי משני, שאינו מגופי שירתו. ביאליק הוא משורר פוליטי לא רק מן הבחינה הפורמאלית – משום שאינו מבדיל, בניגוד לאלתרמן, בין שירי העת לבין שירתו האישית – אלא בעיקר משום שהוא חי, בשירתו, בכל הווייתו, את המשברים והתהפוכות העוברים על העם היהודי בשליש הראשון של המאה. ביאליק אינו מתחייב להגיב לעיתים מזומנות, אך הוא ער לאקטואליה – לעיתים עד כדי נטיה לפולמוס,⁴ וכמעט תמיד מתוך התייחסות המעניקה לאירועים לאומיים עומק וממדים של התרחשויות בעלות משמעות

² אחד הרגעים המרגשים בתיאור מאבקו של ביאליק הצעיר לכיבוש נתיבו הייחודי הוא, כפי הראה מירון, הרגע בו השמורר יש לו "עזור לומר 'אני' והוא פונה אל בהביזוגרפי-האישי, כאילו הוא מפסל את דמות עצמו מתוך המאסה האמורפית של ציבור ועם (הפרידה מן האני העני, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1986, עמ' 312).

³ השירים "על לבבכם ששמים" ו"דבר" מהווים דוגמא מצוינת למעורבותו הפוליטית של ביאליק במתרחש במישור הלאומי, תוך הבלעת החומרים האקטואליים והטמעתם. דרושה עבודת פיענוח כדי לגלות את ריקעם ההסטורי: ר' דיונו של פ. לחובר בשיר "על לבבכם ששמים" (ביאליק חייו ויצירתו, דביר, הדפסה רביעית, תשכ"ד [להלן – לחובר], עמ' 238 – 235) ובעקבותיו ד. סדן (מולד י"ד, 1956, עמ' 348 – 433), וכן עיונו של ע. שביט ב"דבר" (הבלי ניגון, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1988).

⁴ ביאליק אף הפריז בנטייתו להתפלמס: שיר אחד שלו, שלעג להרצליאנים ולהיטותם להקים מדינה – "כבר מוכן הכל שם בווינה / [...] באצבע קטנה יעשו מדינה", נדחה על ידי אחד-העם, ואף נגנו (אגרות אחד-העם, תל אביב 1958, 1.8.1898, והשווה לחובר, עמ' 235).

הסטורית על־מקומית ועל־זמנית, ובאותם צירופים וצירוי שתיה בהם הוא חושף את עולמו האישי. הצופן להבנת שירתו הציבורית אינו נבדל מן הצופן הנדרש לשירתו הלירית. אכן, בצירוף המתוח הזה – משורר פוליטי – המלה הקובעת, לגבי ביאליק בוודאי, היא 'משורר'.⁵

הייחודי בעמדתו של ביאליק הוא בכך שהוא מציג אותה ללא שום פזילה לקונצנזוס. אדרבה, הוא מצליף בעם לא פחות משהוא נזעק להיטות פה למכאוביו. אך בניגוד לקודמיו, משוררי ההשכלה, מעסיקה אותו לא ה'סוציולוגיה' – המבנה המקצועי הרעוע, הגורם לנחשלות ולעוני, ולא ההסתגרות התרבותית מפני ההשכלה האירופאית. ביאליק נוקט עמדותיו על פי עקרונות לאומיים־ציוניים ברורים. בעיקר נחרד הוא נוכח אילהיטותו של העם להיגאל. חמת הזעם המוטחת בעם היא נוכח הרפיון הרוחני. כל כולה טבועה בתחושת ההחמצה הגורלית, ההסטורית.

דוגמה בולטת למידת מעורבותו של ביאליק היא יציאתו מטעם "הועדה ההסטורית" האודסאית, שבראשה ניצב ההסטוריון ש. דובנוב, לשם בדיקת מצב הקהילה היהודית בקישינוב לאחר הפוגרום, שהתרחש בסוף פסח תרס"ג. חודש ימים (סיוון-תמוז) מקדיש ביאליק לאיסוף החומר ולגביית העדויות, אך בד בבד עם הגשת "תמונה הסטורית מסודרת", כנדרש בכתב המינוי, גובר המשורר שבו, וביאליק כותב את הפואימה "משא נמירוב" ("בעיר ההריגה"). לא התפנית הז'אנרית קובעת.⁶ חשוב הרבה יותר הוא השינוי הגמור בעמדת היסוד: צפויה היתה מצד ביאליק, בין בדו"ח ענייני ובין בשיר, מחאה כנגד סדר העולם וכנגד הפורעים־הרוצחים, כהמשך להתרסה שבשיר "על השחיטה" (שנכתב בתחילת אייר תרס"ג, לפני צאתו של ביאליק לקישינוב); אך ביאליק מגלה עמדה בלתי צפויה, ו"הזעם ללא כל רחמים [...] יותר משהוא נשפך על האויב האכזרי הוא נשפך על העם [...]".⁷ אולם ביאליק קלע למטרה: במקום מחאה חוזרת כלפי חוץ, הביאו הפוגרום לעשיית חשבון פנימי קשה. לא הגויים אשמים, כי אם העם היהודי, המזמין בצדקנותו וברפיסותו את ההתעללות בו. מכל התגובות הרבות בהסטוריה

⁵ על הכרחיות הצירוף של כשרון המשורר והתמאטיקה הלאומית, בגלגוליו ההסטוריים בספרותנו, עמדה יהודית בראל במאמרה:

"The National Poet: The Emergence of a Concept in Hebrew Literary Criticism [1885 – 1905]", **Prooftext** No. 6, 1986, pp. 205-220.

⁶ חלף יובל שנים עד שנתפרסם חלק, בלבד, מן הרשימות של ביאליק (**העבר** חוב. א', תל אביב תשי"ג, עמ' 30 – 18). למרות ההבטחה בסוף פרסום זה – "המשך בחוברת הבאה", לא נודע עד כה החומר הרב שאסף ביאליק, הכולל, כהערת המלבה"ד א. אונגרפלד, "שש מחברות בנות מאות דפים [...] וכשישים צילומים". בשנת השישים לפוגרום ראה אור חלק קטן נוסף: ר' **הפוגרום בקישינוב**, תל אביב, ניסן תשכ"ג, עמ' 62 – 28 (ואף שם מעיר פ. אורבוך: "חבל על החומר החשוב שנידון לגניזה מחוסר אמצעים להוציאו לאור"). ור' גם לחובר, עמ' 598, נספח כ"ט. בכל מקרה, מן הראוי להשוות את העמדות שמבטא ביאליק בשיריו, כגון על מות אחד־העם, וכגון על פרעות קישינוב, עם העמדות שהוא מנסח במסמכים הציבוריים ובהרצאות פומביות.

⁷ לחובר, עמ' 429, והערה 1; שם, עמ' 426. ור' כמו כן פירוט המשימות שהוטלו על ביאליק מטעם "הוועדה ההסטורית" לחקר הפרעות בקישינוב, בראשות ש. דובנוב (שם, עמ' 425 – 424): מתוך שבע־עשרה המטלות, המבקשות לתעד את הסבל, היקפו ותוצאותיו, רק אחת, מס. 11, נוסעת בפרשת ההגנה העצמית, "המסודרת והמקריית".

שלנו על רדיפות וגירושים ופוגרומים, הציע ביאליק עמדה יחודית, מדהימה בכנותה. והנה, יצירה זו, שהצליפה בעם ברגע של משבר עד כדי אובדן עצות, דווקא היא זכתה לתגובות נלהבות, והיא שקבעה את מקומו של ביאליק כמשורר ראשון במעלה לא רק לזמנו ולמקומו, כי אם כמשורר לדורות.⁸ לעומת זאת נסיונו של המשורר להמתיק את הגלולה בשיר אחר ("עם שמשי"), שנכתב בקישינוב, לא נתקבל וכמעט נשכח.

ביאליק משיג את הבלתי אפשרי: בשירי התוכחה לעם הוא בעמדת עימות, אך לא זו המקובלת בעולם האמנות המודרני – של משורר כנגד קהלו. גם בתוכחתו, ואולי דווקא בה, ביאליק מגלם סמכות ותוקף בלתי מופרים, כדי מיצוי הייחוד התרבותי והייעוד הלאומי, על אפו וחמתו של העם עצמו.

בעקבות ההכרה בה זכה, דעתו של ביאליק לא זחה עליו. אדרבה, בהמשך דרכו כרע תחת נטל האחריות. באורח מוזר מתגלגלת ההערכה לכוחו היוצר, אפילו כמוכיח בשער, להערכה איך-קץ של אישיותו. כלומר, למרות התוכחה וההצלפה – ובניגוד גמור לעמדה ההיסטורית של העם כלפי נביאי-מוכיחיו, גומל העם לביאליק באהבה, שהמשורר אינו יכול לעמוד בה. בשני שירים, "שחה נפשי לעפר" (תרפ"ג) ו"גם בהתערותו לעיניכם" (תרצ"א), עושה הוא חשבון נוקב עם ציבור קוראיו: בשיר המאוחר מצהיר הוא על נתק גמור בינו לבין קהלו. ביאליק מצייר מעין משחק מחבואים, כמעט אפשר לומר הסתר הפנים עם קוראיו: איש מהם אינו יכול לרדת לצפונותיו, לחשוף את הכמוס עימו: ואילו בשלב הקודם להצהרת הניתוק הוא חושף את מועקת המשורר, הנאנק – אולי בפעם היחידה בהסטוריה של הספרות העולמית – תחת גודש האהבה וההערכה מצד הציבור. לעת יובלו, כשהעיתונות העברית ברחבי העולם חוגגת אתה מאורע, מסתגר ביאליק וכותב, בתוך יום אחד,⁹ מעין קט כריתות לקוראיו: "שחה נפשי לעפר / תחת משא אהבתכם / [...] איש לחשבון עולמו!". ברם גערה זו במעריציו גרעינה הוא טראגי. ביאליק מגלה, כי התואר הנעלה "משורר לאומי" אינו מחמאה, כי אם נטל כבד מנשוא; ואף זו, על רקע כללות שירתו אפשר לקבוע בוודאות, כי זעמו של ביאליק – יותר שמהוא מכוון כלפי חוץ הריהו מופנה כלפי עצמו: בין כה וכה בגד ביעודו – נסחף עם השיירות,

⁸ ר' תגובותיהם הנרגשות של קוראים, רבנים [!] וסופרים, למן פרץ ועד קלוזנר ו'בוטינסקי – לחובר, עמ' 438 – 437, וכן ש. ורסס, "בין תוכחה לאפולוגטיקה – בעיר ההריגה" של ביאליק ומסביב לה", מחקרי ירושלים בספרות עברית ט, ירושלים תשמ"ו, עמ' 37.

⁹ הציון בסוף השיר הוא: "י"א טבת, תרפ"ג, הומבורג". רק לעיתים רחוקות מציין ביאליק את התאריך המדויק של כתיבת שיר. לפרקים זהו מועד מיוחד, כגון תשעה באב (השיר "על סף בית המדרש" [תרנ"ד]), או ל"ג בעומר ("אין זאת כי רבות צררתנו" [תרנ"ט]), או השיר על משה – "על ראש הראל", המרמז לאחד-העם, שמועדו ז' אדר, תרנ"ג (ובמקרה, או שלא במקרה, גם השיר "הרהורי לילה", מתרנ"ב, מועדו ז' אדר, המקובל כיום מותו של משה); לאלה ניתן לצרף את השיר "עם שמשי" (קשינוב, כ"ד סיוון תרס"ג), הקשור בפוגרום. מלבד אלה רק עוד השירים "הכניסיני" (י"ב אדר תרס"ה), "גם בהתערותו בעיניכם" (ד' אדר, תרצא, לונדון) ושיר העם לבנות שפייה (שפייה, ט"ו באולול, תרפ"ו) מצוין מועדם המדויק.

נטש את נווהו ואת יערו, ואת הבערה משלם הוא בחלבו ובדמו.¹⁰ ביאליק מודע למחיר ששילם בגין מעורבותו הציבורית, והוא מציגו, בכל הטראגיות שבו, בכמה משיריו החשובים ביותר.

השבר בעולמו של אלתרמן: משירת היחיד לשירה לאומית

גורלו של אלתרמן שפר עליו, לכאורה. בספרו הראשון, **כוכבים בחוץ**, הוא מגיע אל נקודת היעד של ביאליק ושל ספרות התחיה כולה: ליריקה אישית נקיה מכל פניה, תרתי משמע, כלפי העם. אלתרמן יכול לשיר את שירו מבלי לציין עם והסטוריה ותנועה חברתית ומועקת ציבור וגורל אישי הכרוך בלאומי. לראשונה בספרותנו ממלאת שירת האהבה תפקיד מרכזי בעיצוב העולם השירי והחווייה הקיומית של האדם המודרני. חידוש אחר ב**כוכבים בחוץ** הוא תפיסת הטבע וההילך במרחביו והדבקות האבודה בעולם: אלה גודשים את הספר בציוריות מורכבת, במקצב מאגי וביצירות דיוניסיות שאיננה שוככת. בין אלה לבין מועקות ההסטוריה ותביעות של לאום וחברה אין ולא כלום. ניתן להבליט זאת בדוגמה אחת: ההכרזה המרתקת ביותר ב**כוכבים בחוץ** שהיא כהבטחה, או שבועה לעתיד – "ואמות ואוסיף ללכת" – אין בה שמץ פאתוס לאומי. ההתמודדות עם הקץ איננה מחפשת לה תימוכין מעבר ליחיד – במסגרת משפחתית, לאומית, או כלל-אנושית. האני עצמו, בכוחו הוא, לא ירפה מן העולם הזה. התמודדות מעין זו, מרידה בחוק המוות, אצל ביאליק משולבת היא במערכת מוטיבית, ששלוחותיה ניכרות בשירים לא מעטים, עד שהיא מתגבשת בתפיסה מיתולוגית עשירת רבדים בפואימה "מתי מדבר"; אך לא היחיד מורד שם כנגד האל, אלא "דור" שלם, עד שהמשמעות הלאומית דומה כמכסה על המניע האישי, אלתרמן של **כוכבים בחוץ** מתמודד עם המוות כיחיד; ביאליק מוצא לו תבנית מוגבשת, מיתולוגית-לאומית.¹¹

והנה מהלכי שירתו של אלתרמן, ושמא מהלכי ההסטוריה הלאומית העברית, מחזירים אותו, בתוך מהלכים ספורים, לנקודת הפתיחה של ביאליק – היענות וערנות כלפי מסותיו של העם. במקום אחר ניסיתי להראות שהשבר הזה, המבतर את יצירתו של אלתרמן בין שירתו הלירית, הנאמנה לאני ולשגינותיו, לבין פניה אל הכלל – הציבור והעם, המשבר המוזי הזה ראשיתו כבר ב**כוכבים בחוץ** (בעיקר בשירי הקיץ והכרך שבשער השלישי, בהם המאניירה והאפיגוניות העצמית

¹⁰ ר' חלום השיירות ב"ספיה" (סוף הפרק הראשון), והשירים "חווה לך ברח!" , "לא זכיתי באור מן ההפקר" ו"שחה נפשי לעפר".

¹¹ **שמחת עניים**, כ"מתי מדבר" של ביאליק, היא הפואימה של אלתרמן בהתמודדות עם המוות. אך בעוד ביאליק מציג יצירה מגובשת בכל היבטיה, ניכר המתח הלא-נפתר במוטיב המת-החי מול הרעיה-האשה-האומה, באמצעותו ניסה אלתרמן להעתיק ב**שמחת עניים** את נושא ההתמודדות עם המוות מן האישי אל הלאומי. אך ספק אם עלה הדבר בידו (ור' להלן).

פוגמות קשה);¹² אך גם אם נמתח גבול זה ככל שנוכל, ונגונן כמיטב יכולתנו על שירי **שמחת עניים** (1941) כעל מכלול, אי־אפשר להרחיק מעבר ל**מכות מצריים** (1944).
אלתרמן עובר משבר חמור, שהרבה משוררים גדולים, וכן מספרים רבים, גם בדורנו, לא ניקו ממנו, כמעט בגיל מקביל לזה של ביאליק – בשנות השלושים הראשונות לחייו. שניהם מנסים לפרוץ גבולות ביצירה פיוטית מונומנטלית: לביאליק זה קורה ב"מגילת האש"; לאלתרמן – בפואימה **שמחת עניים**: למרות יחודן ויופיו, קורסות שתי הפואימות הגדולות בגין אותו המתח – זה שבין המניע האישי לבין תחושת המחויבות הלאומית.¹³ **במכות מצריים** נשלם תהליך ההתרחקות של המשורר **מכוכבים בחוץ** – נקודת ההתייחדות הלירית החד־פעמית בשירתנו.

תוך שנים בודדות נפנה אפוא אלתרמן מן הדיוניסי אל האפוליני; מן הפיוטי אל העיוני; מן האישי־הלירי אל תנועותיה הגדולות של המאסה האנושית. התעניינותו בהסטוריה ובמהלכיה היא בשלב זה כמעט אקדמית, שכן היא פורצת בלי קשר נראה לעין עם גורל העם היהודי. **במכות מצריים** נאחז אלתרמן במשל "קשה", תוך נסיון ליצור אמפטיה עם ממלכה (מצריים), החרוטה בתודעתנו הלאומית כאויב הארכיטיפי של העם היהודי. כלומר, בעוד שלגבי **שמחת עניים** הבעיה המרכזית היא התואם בין המישור האישי (דמות האהובה) לבין המשמעות הלאומית (דמות האשה־האומה), הרי **במכות מצריים** נותרת לא־פתורה הרחקת עדותו של המשורר עד נוא־אמון. בכל מקרה, המבנה הנוקשה, הניאוקלאסיציסטי של הפואימה הזו – בכלל ובפרט, והטון הסמכותי הדידאקטי, המכתיב חוכמה יותר משהוא חושף תהייה ומשוגה, מסמנים את הירידה מן הגובה "המסחרר" של **כוכבים בחוץ**, ומבחינה התפתחותית־אישית, הם מצביעים על התייצבותו של אלתרמן בלב המהלכים ההסטוריים, תוך "זניחת הניגון" וכל משוגותיו של היחיד. למרות התמורה הזו, שלאחריה אלתרמן אינו חוזר עוד אל השירה הלירית ה"טהורה" כי אם לפרקים, מתקיים הבדל עקרוני בינו לבין ביאליק: ביאליק חי במסלול הכפול הזה, הלאומי והאישי, מבלי לטשטשו. אדרבה, ביאליק מעלה אותן כנושא בשירתו, והוא מציג כשבר חמור, טראגי, שאינו נופל בחשיבותו מהקרע בעולם האהבה והמניתוק בעולם התום וההרמוניה הקוסמית של הילדות. ביאליק ניסח קרע זה שוב ושוב, וכאמור, לא העלימו ולא זלזלו על ידי תיחומו בקובץ שירים נפרד, ואף לא במדור נבדל. אלתרמן, לעומת זאת, מעמיד פנים כאילו אין מלפניו

¹² ר' מאמרי "תמים וסחרחר", **עתון 77** שנה ג', 1979: 1. מס' 14, מרץ-אפריל, עמ' 35, ג; 2. שם, מס' 15, מאי – יוני, עמ' 22 – 23; 3. שם, מס' 17 – 16, ספטמבר-אוקטובר 1979, עמ' 42 – 41.

¹³ הצלחה היתה הופכת אותם אולי למשוררים הגדולים בעולם. דומה כי גם ביאליק וגם אלתרמן חסרו את אורך הנשימה הנדרש ל"שירת חיים" (כגון **פאוסט**, או **הקומדיה האלוהית**). ואולי המתח בין המניע האישי לבין המחויבות הלאומית הוא שעיכב.

שום בעיה. הוא מציג בשירתו דיכוטומיה, קו הפרדה פורמאלי חד וברור בין שני סוגי יצירה, ובתוך כך כשל. ההבדלה הברורה בין קובצי "שירי העת והעיתון" לבין השירה הלירית מעידה כי אלתרמן היה מודע לכך שהוא יוצר בשני מסלולים נפרדים, ואולי אף מתנגדים. אך אלתרמן מעולם לא ניסח את הדילמה שלו. וקשה הדבר: כיצד נתן דעתו על הצד העריכתי – פרסום שירי העת בכתבים נבדלים, תוך הקדשת שם־עט מיוחד לכך, ולא חיווה דעתו בעניין זה באחד משיריו, כביאליק בשעתו.¹⁴

רק בראשית הדרך, **בכוכבים בחוץ**, כשהקרע בנפשו וביצירתו הוא עדיין ממנו והלאה, משער אלתרמן את הפיצול האורב לו במיתוס החשוב ביותר שבקובץ, הוא מיתוס האח. לאחר חישוף הפיצול האישי בדמות יצור התאומים בשיר "אגרת", תוך הטעמת יתרון מעלתו של האח התאום, חוזר אלתרמן ומציג את סגולת האח הנעלה ממנו באור מיוחד:

בְּלֵנו
לְאוֹר הַדְּלָקָה הַנִּפְקָחַת
בְּעֵדֶר נוֹבֵל עַד זְכָרְנוּ יֶאֱבֹד.
אֲנַחְנוּ לְמִדְנוּ לְפֹל רַק בְּיַחַד,
אֲחִינוּ יָדַע – לְבָדָד. ("שיר בפונדק היער")

רק האח האחר, "הטוב ממני", לא נפרד ממקורו (הטבע הקדמוני, היער) ולא נשחת בתרבות המודרנית. רק הוא, שנשאר במולדת המיתית, צלמו לא טושטש. אנו כולנו, לעומתו, קשורים בציבור, בעדר, ואיבדנו את יחודנו. בנקודה זו משיק מיתוס האח של אלתרמן ב"סמל העמוק ביותר ביצירת ביאליק" – חלום השיירות: שם, ב"ספיח", הנער שבין איבי הנחל הוא חלק ה'אני' האידיאלי, שנשאר נאמן למקורו ולא נסחף עם ההמון ושאלו השיירות; אצל אלתרמן מי שלא בגד בתומתו, ו"חצה במאות השנים של היער", הוא האח, או התאום, הנבחר.¹⁵

בשלב מאוחר יותר, כשאלתרמן מקדיש עצמו לכלל, אל ה"ביחד" דלעיל, אין זכר בשירתו לפיצול באישיותו וביצירתו. בכל מקרה, הכרה זו בקרע, שדמדמה בתודעתו בשלב מקודם, לא מנעה מאלתרמן להיות עם ההסטוריה בשעותיו הגורליות של העם. בתוך מהלכים אחדים בשירתו, המכוונים על פי חוקריות ברורה מלגו, וככל שמחריף המאבק במנדט הבריטי מלבר, והישוב הארץ־ישראלי מתלכד במאמץ שהוא אולי ההרואי ביותר במאבקי העצמאות בהסטוריה החדשה, תופס

¹⁴ למרות שירים לא מעטים שהקדיש לארס־פואטיקה – יותר מביאליק – נמנע אלתרמן מהתייחסות לקרע שבעולמו השירי, קרע לו מקדיש ביאליק חלק ניכר משירי הארס־פואטיקה שלו.
¹⁵ 'כוכבים בחוץ', שירים שמכבר, עמ' 144 – 143.

אלתרמן מקום מרכזי בתודעה הלאומית. עד מהרה הופך פן זה, הציבורי, להיות סימן ההיכר הראשי למעמדו.

אלתרמן מעולם לא היה, אף לא בשירי העת והעיתון, כעיתונאי רגיל, הנגרר מאחורי האירועים. היתה לו סגולה מיוחדת להתקדם עימהם, ולעיתים קרובות להקדימם. עירנותו הבלתי נלאית, יכולתו לעקוב אחרי ההתפתחויות ההסטוריות על דקויותיהן, סגולתו לראות את "הגדולות והנצורות" ולא פחות מכך את הפכים הקטנים, ואחרון אחרון: כשרונו להגיב מדי שבוע, ולפרקים, כפי שנראה, סמוך ביותר להתרחשויות, הפכוהו למשורר המבטא באורח חי ודינאמי את רוח האומה. ההשוואה עם ביאליק מלמדת, כי על פי הנסיבות ההסטוריות, ועל פי אופיו המיוחד של אלתרמן, קו של חסד משוך על שירתו האקטואלית-הלאומית: אלתרמן מעולם לא חשב, כדוגמת ביאליק, להוכיח את העם, להוקיע את פגמיו ואת ליקוייו – בוודאי לא באותה מידת זעם של ביאליק; שירתו הלאומית של אלתרמן היא חיובית ומחייבת; הוא צועד עם העם, עם המחנה הציוני האקטיבי והמגשים.¹⁶ אמנם אפשר להקל ראש במתן ביטוי לקונצנזוס הלאומי, כאילו כרוך הוא בהתפרסות; לכאורה מוותר המשורר על קולו שלו בעבור קולו או ציוויו של מי שהוא במעלה גבוהה יותר. אך אלתרמן לא ציטט את הקונצנזוס הלאומי, אלא ניסחו, ובעצם יצרו. כפועל יוצא חש המשורר בסמכותו המוסרית, אפשר לומר אפילו בכוחו הציבורי, והוא לא נמנע מלהתריס על טעויות השלטון, כולל המנהיג, בן-גוריון. במשך שנים, בעקביות ובהתמדה שאין להן אח ורע, מצליח אלתרמן לקרוא את הגיגי המעמקים של האומה, והוא יודע כי אלה שקולים כנגד כל מקרה פרטי, ואפילו הכרעות שגויות של מנהיג כבן-גוריון. בגין סגולתו זו לבחון ולהגיב מניה וביה, ללא שיקולים זרים, אך מתוך דאגה עמוקה לגורלה של האומה ולמעמדה, אלתרמן, יותר מביאליק, ראוי הוא להיקרא משורר לאומי.¹⁷

¹⁶ אלמלא דמסתייג, בדגם הנביא ביאליק הוא בעיקר נביא התוכחה; אלתרמן, לעומתו, הוא כולו כנביא נחמה.

¹⁷ הכרה זו חדרה לתודעת הציבור בעיקר לאחר מות המשורר: "יש הרואים באלתרמן משורר לאומי – תואר שהיה שמור עד כה רק לביאליק" ('מותו של משורר [אלתרמן]', **הארץ** 27.3.1970 (על פי ד. לאור, **השופר והחרב**, תל אביב 1983 [להלן – לאור], עמ' 9).

II אלתרמן ובן-גוריון

ההסכמה הבסיסית

לעניין היחס בין המשורר והמנהיג, נפתח במאוחר, שהוא אקטואלי יותר – בירור עמדתו של אלתרמן כלפי בן-גוריון. להכרת עמדה זו מצויים שני גופי דברים: האחד, הציבורי והגלוי – שירי ה**טור השביעי**, המוקדשים לבן-גוריון ולעניינים הקשורים בסמכותו; השני, האישי והסמוי – חליפת המכתבים בין השניים. עיקרי הדברים נאספו על ידי מ. דורמן בספר **בין המשורר למדינאי**, המכסה עשרים ושתיים שנים, בדילוגים לא קטנים.¹⁸ ברם מהדורה זו דורשת הרחבה והשלמה.¹⁹ תמיכתו הבסיסית של אלתרמן בבן-גוריון במרבית מסותיו במדיניות מתמצה באחדות העמדה, כלפי חוץ וכלפי פנים, ביחס לה**קמת המדינה**. כמו בכל עניין אחר ראוי לומר – הכרתו של אלתרמן בדבר ההכרח לסלק את השלטון הבריטי ולהגיע לעצמאות מדינית, ותחושתו כי בן-גוריון מגלם יותר מכל מנהיג אחר את היכולת להגשים מטרה זו, היא המובילה אותו לתמיכה בעמדותיו של בן-גוריון, אשר לא נהנה, כפי שאפשר לחשוב היום, מרוב מוחלט ומובטח בכל אשר פנה. נדגים זאת על פי התייחסות אחת, רטרואספקטיבית: אלתרמן מציין את זכותו זו של בן-גוריון ממרחק של שנים, בחג השמונים של בן-גוריון: כאשר "יריבו וחבריו" של בן-גוריון משננים באוזני כל "את האמת הפשוטה והמובנת מאליה ש'לא הוא לבדו' חולל את הגדולות [...] בכל זאת צמרמורת עוברת בך כשאתה משער את עמידתם בלעדיו, באותן שנים שלפני המדינה ובעת תקומתה". ("חג וריבו", 5.10.1966)²⁰

אם יש הערצה בליבו של המשורר לבן-גוריון, כאן שורשה. השיקול האידיאולוגי-הלאומי הוא הדומיננטי, והוא קודם, מכל בחינה שהיא, לכל מניע פסיכולוגי, מעין הימשכות לדמות אב סמכותית. ראיית אלתרמן את בן-גוריון כמנהיג ההולם את גודל המאורעות בשנים הקשות שלאחר מלחמת העולם השנייה

¹⁸ מ. דורמן, **בין משורר למדינאי**, הקיבוץ המאוחד, מהדורה שנייה, תל אביב תשמ"ז (מהדורה ראשונה, תשל"ב). נקודת הפתיחה היא בשיר "בן-גוריון במצור" (30.5.1947), כשניטש הוויכוח על מהות תביעתנו מן האו"ם לרגל סיומו הקרב של המנדט הבריטי; סופו בדבר פרוזה לאחר ביקורו של אלתרמן בשדה בוקר עם "קומץ אורחים" (30.10.1969) לכבוד יום הולדתו ה-83 של בן-גוריון.
¹⁹ ההשלמה המתבקשת היא בשני תחומים: באשר לממצאים ודאיים – בארכיון המכון למורשת בן-גוריון, שדה בוקר, המסתמך על ארכיון צה"ל, מצויים מכתבים נוספים – שלושה של בן-גוריון אל אלתרמן (מתאריכים 21.11.48, 8.7.49; 20.7.61) ושניים של אלתרמן לבן-גוריון (ערה"ש תשכ"א [ספטמבר 1960], ו-21.7.61). והשווה כאן עמ' 69 והערות 23, 47, 53, 55, 67); בעקבות מכתבו הראשון של בן-גוריון, ברי כי גם טורו של אלתרמן "על זאת" (כדלהלן, עמ' 70 והערה 56) ראוי להצטרף לקובץ. הוא הדין בממצאים הדורשים שיקול דעת, כגון שירי "הטור השביעי" הנוגעים בתחומי אחריותו של בן-גוריון – במיוחד אלה שנושאים הוא פירוק הפלמ"ח, והיחס למיעוט הערבי, ואף הם לא נכללו בספר **בין המשורר למדינאי**.
²⁰ **בין המשורר למדינאי**, עמ' 60.

והשוואה – מול התקשחות השלטון הבריטי – היא אבן היסוד במערכת התייחסויותיו. מכאן מסתעפת ההערכה, ומכאן גם התביעה לאמת מידה מוסרית, שאינה כפופה לקולו השלטון הרגילים.

בשאר עניינים אלתרמן הוא בעיקר כתנא דמסייע לברגוריון במסותיו ובפולמוסיו. מבחינה מסוימת יש משהו כמוקומי בחלק מעמדות אלו. ברגוריון אולי גדול הפולמוסנים שקמו לתנועה הציונית ולמדינת ישראל, המנהיג שאויבים וקרובים חששו מלשונו המושחזה, נזקק כביכול לקולמוסו ולקילוסו של המשורר. ברי, אלתרמן עצמו נהנה להצטרף ולהשתתף, כמידת יכולתו, בהכרעותיו ובפולמוסיו ההסטוריים של ברגוריון. בעשותו כן אין המשורר תומך בחלש או בנרפה. ברם אף כי לעולם לא נדע כמה "מנדטים" שווה היתה תמיכתו של אלתרמן, אין ספק שסמכותו נתנה תעצומות הן למנהיג והן לציבור ההולך בעקבותיו. בעיקר מתייצב אלתרמן לימין ברגוריון בכל הקשור בפוליטיקה יהודית – מאבקים לאומיים שמעורבים בהם מחנות שונים, בארץ ובגולה. במאבק כלפי פנים, ביחס לפורשים, מגלה אלתרמן, בשלב הטרומ־מדינתי, את התנגדותו המוחלטת לטרור, ל"פוליטיקה פיסטולטית", כדי שהאמצעים הפסולים (רצח הלורד מוין בקהיר; פיצוץ מלון המלך דוד) לא יפגמו במטרה. מאוחר יותר תומך אלתרמן ללא סייג בעמדת ברגוריון בעימות החרף, והגורלי, בפרשת אלטלינה. אין פלא שהכפשת שמו של המשורר ("משורר חצר מפא"י") ראשיתה היא במחנה הימין. אפילו כן, בשעת מסה עליונה, עם התאבדותם של מאיר פיינשטיין ומשה ברזאני, שני אנשי אצ"ל שנידונו למוות על ידי הבריטים, חרג המשורר מעמדתו הקבועה וריצה את קורבנם.²¹

בעימותים כלפי חוץ, עם מנהיגי היהדות האמריקנית, מחזק אלתרמן את ידיו של ברגוריון בעמידה על עקרונות ציוניים-לאומיים, כפי שהוצגו בשני הוויכוחים גדולים שניהל עם מנהיגי יהדות אמריקה: תחילה, עם אבא הלל סילבר, תומך המשורר בתביעתו הבלתי מתפשרת של ברגוריון למדינה משלנו; עשר שנים מאוחר יותר (1957), בעת הוויכוח בין ברגוריון ונשיא ההסתדרות הציונית נחום גולדמן על מהות הציונות, תומך אלתרמן בעמדת ברגוריון, כי אין משמעות לציונות מבלעדי עליה לארץ.²²

²¹ ר' לאור, עמ' 38 – 35. (דבר 10.11.44; הטור השביעי, תל אביב 1975, כרך ג', עמ' 327 – 325); "שריפת הנשק (אלטלנה 1948)", דבר, 25.6.1948, הטור השביעי א', עמ' 148 – 147; דבר, 25.4.1947, הטור השביעי ג', עמ' 336 – 334. עם זאת, אלתרמן מגנה, בסוף הטור האחרון דלעיל, את "חמת האוילים" של "מפקדתם" של שני הרוגי המלכות – "על המשך היהירות" ומעשי הטרור.

²² אלתרמן היה עקבי בעמדתו זו: ר' "פליטת הפה הנוראה" – תגובת אלתרמן לוויכוח במושב המליאה של הקונגרס היהודי העולמי, 1953 (הטור השביעי א, עמ' 259 – 257, דבר, 28.8.1953), וכן "שני זכרונות ואגרת", תגובת המשורר על דברים שנישאו בעת הכינוס הציוני בירושלים, 1957, על ידי ברגוריון מזה ונחום גולדמן מזה (בין המשורר למדינאי, עמ' 37; דבר, 23.8.1957).

בן-גוריון לא הזמין את אלטרמן לתמוך בו, אך דומה, כי גם לא התאונן, מעולם, כי אחד בשם נתן א.²³ מצטרף לעמדותיו. בין כה וכה נוצר ביניהם, בעניינים חשובים ביותר, תואם נדיר, חד-פעמי, בין המשורר והמנהיג.

העמדה הביקורתית לסעיפיה: נוהגים חריגים של הצבא

במערכת הדוקה עם מנהיג דורו מבחנו של המשורר הוא לא רק ביכולתו להזדהות ולתמוך, כי אם ביכולתו לבחון ולמתוח ביקורת. כאן הוא ההבדל העקרוני בין משורר חצר, שלא יעז להציג פגמים ואף יחפה עליהם, לבין משורר אמת, שבריתו עם המנהיג איננה ללא תנאי, והוא שומר לעצמו את חופש הביטוי. במלים אחרות, צידודו במנהיג כפוף לעקרונות מוסריים-לאומיים. אלה מכתיבים את התמיכה במנהיג, ואלה גם מחייבים את ההסתייגות ממנו. כשם שתמיכת אלטרמן בבן-גוריון אינה מוגבלת להיבט אחד, כך גם ביקורתו. אלטרמן מערער על תופעות אחדות – הן ביחס לתקלות שלטוניות מזדמנות, והן ביחס לעניינים עקרוניים, שהם בתחום אחריותו של בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון.

המקרים הראשונים שנדגים כאן הם מעין **ביקורת מזדמנת**: אלטרמן מתריע בשיריו על קטעי מציאות ועיוותים הכרוכים בבבת עינו של בן-גוריון, ובעצם גם של אלטרמן עצמו – צה"ל. המשורר מתריע על קלות כחמורות ביחס לפעולות הצבא בתחומים שונים. גם אם ביקורת זו אינה מכוונת ישירות אל בן-גוריון, ואם כי בן-גוריון הגיב רק פעם אחת (ואולי דווקא משום כך) אפשר לקבוע בוודאות, כי המנהיג לא רווה ממנה נחת.

* תחילה מתריע המשורר בטורו "לעזרת הרופא" (15.8.1952) כנגד ההזנחה בטיפול רפואי בילדי עולים חדשים. אנו יודעים, כי בן-גוריון קרא את שירי אלטרמן ויחס משקל לדבריו,²⁴ אולם כאן אנו מגלים עד כמה היה רגיש לביקורת, אפילו זו רק משיקה בתחומי סמכותו. מטבע הדברים הכתובת לביקורת זו, כפי שכותב אלטרמן בפירושו, היא משרד הבריאות, והכנסת, אך בן-גוריון נפגע מן ההערה

²³ ר' סיום אגרתו של בן-גוריון אל אלטרמן (12.8.1960) לרגל יובל החמישים שלו. לבן-גוריון הנמקה משלו לפנייתו אל אלטרמן כאל "נתן א.". לא מפני שכך אלטרמן חותם תחת שיריו, "אלא מפני שצר לי על שלא שינית שמך הלועזי, שבמקרה משמעותו הוא ההיפך של מהותך [אלטרמן ביידיש – איש זקן].". אלטרמן מתייחס להערה זו בתשובתו המושהית עד לברכת ראש השנה (תשכ"א), שהוא שולח לבן-גוריון: "לפני שלוש עשרות שנים שיניתי את כתיבתו של שמי ונתתי בו תי"ו במקום טי"ת [...] שכן הינחתי כי בכך אני משווה לו שמץ גוון עברי [...]". אלטרמן חש כי טענתו זו רופפת היא, והוא מודה בסוף דבריו "כי יש מידת-צרימה בצלילם וכתובם של שמות לועזיים של יהודים בתוך נופה של ישראל". (כדלעיל, הערה 19: נתקבל במשרד ראש הממשלה בתאריך 25.9.1960).

²⁴ נאמנה עדותו של בן-גוריון בראש תשובתו למשורר: "אני קורא ותיק של הטור השביעי [...] (בין המשורר למדינאי, עמ' 18). והשווה לראשית ההתכתבות בין השניים, להלן עמ' 70 והערה 55.

הקצרה בדבר הידלדלות בתי החולים בגין גיוסם "לשגרת מילואים / [של] אחיות ורופאים", והוא מגיב במכתב אישי למשורר.

אלתרמן ראה כבוד גדול לעצמו בפניית ראש הממשלה אליו, אך הוא אינו מתמוגג מנחת, כי אם נאחז בתגובה זו כדי להמשיך ולשטוח את טענותיו: למרות שבולטת באיגרתו יראת הכבוד שהוא רוחש לבן-גוריון,²⁵ ניכרת תקיפותו של המשורר לגבי ממצאיו. על טענתו של בן-גוריון – "אני מצטער להגיד שהיטחת [ה]אשמותיך הכבדות בלי ידיעת העובדות [...]", משיב אלתרמן, כי בחן היטב את הבעיה, והוא מפרט מניה וביה את ממצאיו; אך מה שחשוב מכל, הוא מתריס כנגד הנסיון לטאטא את ביקורתו בנימוקי שררה אופייניים:

עובדות אלו ששמענו וראינו, אני וחברי מן המערכת [של העיתון דבר],
ודברים אלה שעמדנו עליהם, האומנם צריכים היינו לפסוח עליהם ולא
להיות להם לפה? האומנם היינו מעידים בכך על מידה גדולה יותר של
אחריות ומילוי חובה כלפיהם, מאשר בקומנו להעלותם לביורר ועליון?

קטע מכתב זה הוא בעל חשיבות עקרונית: בפעם הראשונה, כמדומה, בתולדות המדינה, נוגע המשורר בבעיית היחס בין השלטון לבין התקשורת. אלתרמן אינו מרכין ראש בפני טענותיו של בן-גוריון, והוא מציין את חשיבות חופש האינפורמציה ואי-העלמת האמת:

יש דברים ושאלות אשר יחד עם נימתם הציבורית משתרגים ומשתלבים
בהם גם שורשים ועיקרים שביסוד חיי נפשו של אדם וברבדיו העמוקים
ביותר, אלה שעליהם עומדת בסופו של חשבון גם החברה.²⁶

המקרה הזה יש בו כל סממניה של עמדת אלתרמן כלפי בן-גוריון; הכבוד וההוקרה אינם מחפים על האמת ואינם משתיקים את הביקורת. הנימה התקיפה והנחרצת הזו, המטיפה למנהיג עיקרי דברים, שואפת ממעמקי הכרתו המוסרית של אלתרמן והזדהותו המלאה עם צורכי העם. אפשר אף לראות במקרה זה מעין התמודדות זוטא בין שני האישים. מכאן ואילך בן-גוריון, שלא רווה נחת מהטחת דברים זו, אינו מגיב עוד על דבר המשורר.

²⁵ עצם תשובתו של בן-גוריון מעוררת התפעלות בליבו של אלתרמן. אלתרמן מעלה על נס את "זה הקשב וזו התגובה הערה וזו היכולת להבקיע בטרדותיו של יום כדי לבוא במגע של מכתב אישי עם השואל והמקשה [...] אני מתגאה במקרים אלה עליך ועל מדינתנו" (בין המשורר למדינאי, עמ' 20). ההדגשות הרטוריות מטעימות את היחס המיוחד.
²⁶ תשובת בן-גוריון לאלתרמן: שם, עמ' 18; ערעורו של אלתרמן: שם, עמ' 23.

* כל ערעור בענייני צבא וביטחון פגע באחת הנקודות הרגישות ביותר של
ברגוריון. ואם לעניין הרופאים דלעיל נזעק, קל וחומר לגבי ביקורתו של המשורר
לרגל מותו של נער אחד בעת מסע הגדנ"ע. במקרה זה ממצאיה של ועדת חקירה
צבאית עומדים בסתירה למסקנותיה של ועדת חקירה של משרד החינוך והתרבות.
אלתרמן מלעיג, ללא הסוואה :

[...] הַנְּחוֹת אֶחָדוֹת שְׁבַפְסֶק
הַצָּבָאִי, אֲשֶׁר בָּא לְסַכֵּם וְלַחְתֵּם,
הַעֲמָדוֹ, חֶרֶף כָּל נְסוּחֵם הַמְּצָק,
בְּסֶפֶק
מִחְדָּשׁ,
לְמַחֲרַת הַיּוֹם.

(‘הדין וחשבון’, 25.7.1952)

בסרקזם חריף חוזר המשורר ומטעים, כי במסמך הצבאי "מפעם [...] הרצון
(המוצדק והכן!) להוכיח / שאין פגם, / שאין קוץ, / שהכל כשורה –".²⁷ אין ספק,
אלתרמן מעדיף את ממצאי הוועדה אזרחית, ר"ל, על אלה של הוועדה הצבאית.

ביקורתו של אלתרמן על היחס לאוכלוסייה הערבית

משאנו מתוודעים אל הביקורת שמותח אלתרמן על תקריות הקשורות
באוכלוסייה הערבית ובמערכת השלטון הצבאי אנו חוצים את גבול הביקורת
המזדמנת, הנוגעת בתקלות מקריות, ועוברים אל תחום השקפת העולם.²⁸ כאן מציג
אלתרמן עמדה ביקורתית עקרונית, רצופה וישירה, כשהוא נוגע בד בבד בטאבו
בפוליטי של ברגוריון – "בלי חרות ובלי הקומוניסטים". פעמיים יוצא אלתרמן להגן
על לא אחר מאשר תופיק טובי, שאינו קומוניסט בלבד, אלא גם ערבי: בהסיר
הכנסת מעל סדר היום ברוב גדול, על פי בקשת ראש הממשלה, הצעה של תופיק
טובי ביחס ל"חיפושי הצבא בכפרים ערביים; נישול מטעמים פוליטיים"²⁹ – יוצא
המשורר כנגד האטימות האוטומטית של הכנסת, שחמקה מלבחון את הטענות
לגופן. ברמז ברור לתגובתו של ברגוריון בישיבת הכנסת, כי בזכות המדינה וצבאה

²⁷ הטור השביעי א', עמ' 270 – 269.

²⁸ ר' הערתו של דן לאור בדבר ערעורו של אלתרמן על "עיוותים במערכת יחסינו עם תושביה הערביים של מדינת ישראל –
ובמיוחד על עצם כינונו וקיומו של הממשל הצבאי [...]". (לאור, עמ' 20 – 19 והערה 31).
²⁹ כזו היא כותרת המשנה לישיבה פ"ר (16.11.1949), דברי הכנסת, כרך ג', עמ' 27 – 71. טובי טען בדבריו כנגד הוצאת
תושבים אל החוץ, בחום הלוהט", וגניבת "הפצים יקרי ערך מבתים רבים" תוך כדי החיפוש אחר המסתגנים.

"יש חופש למיעוטים לשבת כאן [בכנסת] מתוך שוויון מלא", וכי "אנו גאים על כך" – קובע אלתרמן, כי בגין ישיבתו בכנסת טובי אינו חב "כל חוב על גודל נפש. / ישיבתו היא חוק. / היא צו"; עד כדי מיצוי אפיגרמי: הדמוקרטיה – "אם לא תהיה מובנת מאליה, / היא לא תהיה מובנת לנו כלל!".
ובמוקד הצלפתו של המשורר:

בְּפִיו [של טובי] הִיוּ עֲבָדוֹת לֹא־הַפְּרָכִי־עֵדִין
וְחֻקִּיָּה דָרֵשׁ הוּא. מֵהוּ הַמוֹצֵא?
לֹא!... יַעַר לֹא בְרִיא הוּא יַעַר הַיָּדִים
אֲשֶׁר חָרַץ מְרֹאֵשׁ כִּי זוּהִי הַשְּׁמָצָה.

("הנזיפה בטופיק טובי", 18.11.1949)

הכתובת מאחורי "יער הידיים" של הכנסת היא ברורה: בן־גוריון, שכן היה זה הוא שביקש מן הכנסת, ללא התייחסות עניינית ובקוצר רוח מופגן, לדחות את הצעתו של טובי.³⁰ אין ספק, שהתקרית עניינה את אלתרמן במיוחד: דברי טובי לא זכו לפרסום נרחב בעיתונות (קשה לדעת מניין שאב אלתרמן פרטים אודותם), ואילו הטור שלו מתפרסם יומיים בלבד לאחר ישיבת הכנסת. אכן, היענות ספונטאנית מצד המשורר.

הפרשה חוזרת על עצמה שלוש שנים מאוחר ותר, בקשר ל"פעולת הצבא בכפר ערב־אי־שיבלי על יד נצרת": שוב מעלה טובי הצעה לסדר היום של הכנסת, כשהוא מתאר הוצאת התושבים "בבגדי השינה" והחזקתם במעצר במשך שעות ארוכות, בלי אוכל ושתייה – כשבִּינְתִּיִּים, בבתים עצמם, "היו אלה שש שעות של שוד וגניבה". אחרית דבריו חריפה במיוחד: "בכל שבוע פותחת ממשלת בן־גוריון דף של פרובוקציה גזענית ודיכוי לאומי - - -".

בן־גוריון מגיב על דברי טובי בזעם גלוי: במקום להשיב על הטענות הריהו מציע לדון בוועדת הכנסת בהתנהגותו של תופיק טובי, "באיזו מידה אפשר [...] להעליל עלילות על הצבא".³¹

אלתרמן רואה את העוול שנעשה אם לא ב"פעולת הצבא" עצמה, כי אז בהימנעות מבידקתה, והוא מכוון את ביקורתו ישירות אל מי שנושא באחריות לפעולת הצבא, בן־גוריון בכבודו ובעצמו:

³⁰ לצורך הסרת ההצעה מעל סדר היום חוזר בן־גוריון ומשתמש בביטויים קיצוניים – "להשמיץ", "קאמפאניה של השמצה", "מלאכת ההשמצה", "הפקרות", המיוחסים כולם לעמדתו של תופיק טובי (דברי הכנסת, שם).
³¹ הצעה לסדר היום מס' 197, ישיבה ק"ב (2.7.1952), דברי הכנסת כרך י"ב, עמ' 2523 – 2522.

כי על הפרשה עצמה ותמונתה,
אם מסלפת היא ואם היא מהימנת,
אין הצירים ואין השר [בגוריון!] ואין הממשלה בכהנתה
יודעים עד לבדיקה
הרבה יותר מפני!
("סערה על פני סדר היום", 4.7.1952)³²

כמה אנשי רוח מלבד אלתרמן נזעקו באותה השעה כדי לעורר את השאלה הערבית ולהפקיעה מגדר הקונצנוס – קרי: סמכותו הגמורה של בגוריון? בצאתו להגן על זכותו של טובי לבריור ענייני אלתרמן טוען לא רק בשם הסדר הדמוקרטי-פרלמנטרי. בקרב הרוב הציוני אלתרמן הוא בין הראשונים היוצאים בעקביות למען זכויות המיעוט הערבי – זכויות אנוש אלמנטאריות. עוד לפני קום המדינה מגנה המשורר חבורת נערים, שפשטה, כאילו היה זה מעשה קונדס, בשדה אבטיחים של ערבי.³³ ביקורתו מחריפה והולכת כשהסמכות השלטונית היא בדינו: הטור "צורכי ביטחון" מבקר המשורר את דרך טיפולו של הצבא בנשים ובטף "לרגל אחת הסריקות" (14.7.1950). ושוב, ב"לעניין של מה בכך", הוא מתריע במלים חריפות על רצח נער ערבי באוס-אלפחם: "אין זה קרב [...] / אין זה ציד מסתנן [...] / כי אך רצח, אומנם בצירוף התראה". (7.9.1951); בשני טורים אחרים, רצופים – "שני אמצעי ביטחון" ו"ישן וגם חדש" (31.7.1953); 7.8.1953, יוצא המשורר באריכות כנגד האטימות שבמאסר אשה ערביה ושני ילדיה, בני השש והשלוש. אלתרמן עוקץ ללא רחמים: לא לתקינותו של המשטר הוא דואג; מקרים מעין אלה ניזקם הוא בכך שהם מעכבים "את המשך התפתחות השירה..."; הם מונעים "לפרקים מלנשום מלוא חזה / את אוויר התחיה העברית".³⁴

כדי כך.

מבחינה כרונולוגית סינגורו של אלתרמן על תופיק טובי והמיעוט הערבי וביקורתו על בגוריון מקדימים, בעיקר, את ערעוריו האחרים של המשורר על דרכיו של המנהיג. בכל מקרה צריך לזכור את עומק האיבה כלפי הקומוניסטים, ואת החשדנות הגמורה כלפי המיעוט הערבי לאחר קרבות הדמים של מלחמת

³² "הנזיפה בתופיק טובי", **הטור השביעי א'**, עמ' 278: "סערה על פני סדר היום", עמ' 285. (בעניין תופיק טובי ואלתרמן נגעה לאחרונה ע. ולך, "נאומי האחרון בכנסת יהיה בערבית", **דבר**, 23.9.1987).

³³ דווקא משום שהאירוע קשור במקשה של ערי, וכדעת הנערים – "כאן לא גבת, או שדה נחום ואין מקום להיסוסים", קורא אלתרמן למעשה זה, "שוד", כפשוטו. (**הטור השביעי א'**, עמ' 205 - 204).

³⁴ הציטוטים דלעיל לקוחים משירים הכלולים בפרק ח', "אבן בוחן", של **הטור השביעי**, שם, עמ' 279; 282; 294 - 291; 297.

השחרור ובשנים הראשונות לקיום המדינה, כדי לעמוד על משמעות צעדיו אלה של אלטרמן.

אם רצה המשורר לרצות את המנהיג, אין ספק כי בחר בדרך מוזרה. בגוש זה של כתיבתו הוא מביע מחאה תקיפה ורצופה. בהקפדתו על עמדה מוסרית כלפי הערבים בשנים הראשונות של המדינה, ובביקורתו הגלויה על נוהגי הצבא, אלטרמן לא רק פוגע באחת הנקודות הרגישות של בן־גוריון, אלא הוא אף מסתכן בנטישת הקונצנזוס: לטעמם של רבים נוח היה הרבה יותר, בכל הקשור בערבים בוודאי, לתמוך בצעדיו של בן־גוריון. אלטרמן ידע כי איננו מפיק רצון מבן־גוריון בעמדתו 'השמאלנית'³⁵, אך גם במקרה זה לא הקונצנזוס חשוב לו, בוודאי לא קונצנזוס מוגמר וקפוא, אלא חוסנה המוסרי של המדינה. אלטרמן לעולם אינו עבד למוסכמות הרוב. במלים אחרות, לשם ביטוי נאמן של הקונצנזוס אלטרמן נוטשו לפרקים – כדי להעמידו על בסיס חזק, מוצק יותר.

כל הערעורים האלה, בשאלות חוץ ובבעיות פנים, הם מן המקרים המזדמנים: בעקבות תקלה או עבירה במגזר זה או אחר מתריע המשורר למפרע בפני הרשויות עליהן אחראי בן־גוריון כשר ביטחון וכראש הממשלה. אולם מבחינת בירור עמדתו הבסיסית של אלטרמן כלפי בן־גוריון חשובים יותר מתקריות וקלקולי מדינה מזדמנים אותם עניינים הדורשים מן ההנהגה וממעצבי דעת הקהל שיקול דעת והכרעה עקרוניים מראש, ועקביות והתמדה בדיעבד. היו ארבע פעמים בהן נזקק בן־גוריון למלוא סמכותו כדי להשיג את ההכרעה הראויה בעיניו: 1. הקמת המדינה; 2. פירוק הפלמ"ח; 3. השילומים מגרמניה; 4. פרשת לבון.

במחצית הסוגיות הללו אלטרמן תומך בבן־גוריון, ובמחציתן הוא יוצא נגדו. ואף זו, אלטרמן איננו נתפס לעמדה קבועה: בקצוות הוא תומך; בתווך הוא מסתייג בחריפות. תמיכת אלטרמן בבן־גוריון ביחס להקמת המדינה היא אומנם אבן הפינה לכלל התייחסותו של המשורר אל המנהיג, אך דוקא לאורה בולטת עצמאות הכרעותיו בשתי שאלות חשובות ביותר – פירוק הפלמ"ח והשילומים מגרמניה, בהן הוא מותח ביקורת גלויה על בן־גוריון.

בשתיים ניכר אומץ ליבו של אלטרמן: ראשית, הוא מגלה שיקול דעת עצמאי לא כלפי מנהיג מובס, או מותש, כי אם כשבן־גוריון הוא בשיא כוחו; שנית, אלטרמן משמיע קולו, כאמור, לא ביחס לזוטות, אלא ביחס לשתי מחלוקות שחצו בלב ליבו של העם ומחנה העבודה, שההגמוניה וההכרעה היו אז בידיו.

³⁵ לפי דו"ח הישיבה בדברי הכנסת (כדלעיל, הערה 29) אפשר להסיק, כי בהצבעה רק השמאל (מפ"ם) תמך בהצעתו של טובי.

פירוק הפלמ"ח: הביקורת ושיברה

שער מיוחד בשירי הטור השביעי – "שתי שיבולים וחרב" (כזה היה סמל הפלמ"ח) – מקדיש אלטרמן לעניין פירוק הפלמ"ח: הוא כולל בשער זה חמישה שירים בלבד, מיספר השירים הקטן ביותר שגודרו כשער לעצמו. משמע, אלטרמן מייחס לעניין זה חשיבות מיוחדת.

מבין חמשת השירים שניים מוקדשים ליצחק שדה: הראשון (9.10.1949), רגל סילוקו של יצחק שדה מצה"ל, והשני (29.8.1952), עם מותו. אפשר להניח בוודאות כי שירם אלה היו לצנינים בעיני בן־גוריון. המשורר מציב סימן שאלה ומחאה בפני תבונת צעדו של "שר הביטחון", אשר "שחרר" את שדה משירותו בצה"ל. אך מלבד ההתמודדות האישית והערעור בפני בן־גוריון על צעדו זה, ניכרת האהבה הכנה של אלטרמן אל יצחק שדה, בחייו ולאחר מותו. בשיר המכוון למפקד הפלמ"ח בהשתחררו מצה"ל, נוכח המשורר כאחד מבני החבורה. הוא משתמש באוצר המלים האינטימי של הפלמ"ח, והוא מציג עצמו כמי שנושא דברו בשם כולם: "כן, חברים. [...] אבל את זאת נאמר [...]".

[...] כְּסִתְת־אֶמֶן עֲצַב הוּא קוּ לְקוּ
דְמוֹת לְחִמָּה עֲבָרִית,
לְטֹשׁ אוֹתָהּ בְּחָרֵט.

וְדְמוֹת חָזַל עֲבָרִי. יְדוּ טְבֵעָה חוֹתֶם
בְּחִנְיָכִי, יוֹם יוֹם,
בְּרֹדֶךְ וּבְכַח־פְּלֹד [...]]
יִצְחָק שְׂדֵה, חָזַל וְאֲדְרִיכָל [...]]
רָבִם שֶׁל מְפַקְדִים ...

("ליצחק שדה")

בהתייחסו לשדה משתמש אלטרמן בביטויים משמעותיים ביותר – לגבי בן־גוריון: לא רק ביחס לערכים שבן־גוריון חזר ושיננם – "טוהר־לב־זונשק־זערכי הרוח", ולא רק ביחס לעיצוב צה"ל, בבת עינו של בן־גוריון, כי אם, בשכבת העומק, אותם ביטויים בהם פיאר אלטרמן את בן־גוריון עצמו: "סתת־אמן", "חייל ואדריכל", "רבם של מפקדים". אלטרמן אינו שבוי בקסמו של "המנהיג". הערצתו

נתונה למגלמי העצמאות העברית, וחיבתו מסורה לאנשי הפלמ"ח ולמפקדם, כאילו היה אחד מהם.

המחמאה הנעלה ביותר למפקד הפלמ"ח, במותו, היא היותו לא הסמכות העליונה, כי אם מגלם הריעות: "המצביא, החלוץ, המפקד והרע [...]. / עוד זכור נזכרך כל רעידך גם יחד / [...] אח ורע [...]" ; ובסיום המספד ליצחק שדה :

---וְאֶשְׂרֵי הַחֲקוּק עָלַי לַיּוֹם בְּחֶרֶט
גַּם בְּקֶרֶב רָעִיו גַּם בְּקֶרֶב עַמּוֹ.

("ליצחק שדה")³⁶

גם אם "הריעות" של **שמחת עניים**³⁷ מקדימה כרונולוגית ועניינית את הריעות הפלמ"חית, אין ספק שאלתרמן שש לזהותה ולאמצה כבהתגלמותה בפלמ"ח, ובאישיותו של יצחק שדה בפרט. דור הפלמ"ח חזר ושינן את שירי הריעות, ואולי הוא לבדו טעם את טעמה המלא, האמיתי. אכן, פרשת הריעות היא אחת הבודדות בה משיקים שני העולמות – ואולי שני האחים-התאומים, במפעלו הפיוטי של אלתרמן: עולם היצירה האישי, ועולמה של האומה וההסטוריה. קישורה של "הריעות" עם יצחק שדה דווקא ממחיש את הצירוף המיוחד של הזיקה האישית והלאומית, ואת הוקרתו העמוקה ביותר של המשורר. בשאר הטורים שבשער זה של **הטור השביעי** – "שתי שיבולים וחרב", יוצא אלתרמן בגלוי כנגד פירוק הפלמ"ח: "החובה הפשוטה היא לשאול לחקור / את ממשל המדינה: מדוע?". ואף כאן לא נעדרת האירוניה:

אֵין אָדָם שֶׁיִּדְרֹשׁ [...] .
הַסְּבָרָה מִקִּיפָה־מִנְמָקָת
שֶׁתְּכִיל גְּלוּיֵי שְׁקוּלִים צָבָאִים,
או סודות של תכנון ושל תקן...

אלתרמן כמו מתנצל בפתח דבריו – "לא צורכי הפוליטיקה [...] הניעונו [...] לא לשם צבירת-הון-מפלגתי [...]". משמע, היכן הקונצנזוס והיכן אני, אלתרמן, בדיון זה "בנושא הזעף, / שנפער כפצע"? אלתרמן מצייר את הפלמ"ח לא כנכס

³⁶ "ליצחק שדה [בהשתחררו מצה"ל]", **הטור השביעי א**, עמ' 307; "יצחק שדה [עם מותו]", שם, עמ' 314.
³⁷ רובו של השער השלישי ב"שמחת עניים" **שירים שמכבר**, עמ' 186 – 181) מוקדש לריעות – שנים רבות לפני שירי **עיר היונה**, כגון "שירים על רעות רוח" ו' (תל אביב, תשכ"ג, עמ' 170), או שיר ט', "קול והד", מ"שיר עשרה אחים" (שם, עמ' 340 ואילך).

מפלגתי, או מעמדי, כי אם "כאחת מיצירות האומה / היפות ביותר בחייה! / [...].
אחד **אוצרותיו** של הדור". בפרשת פירוק הפלמ"ח מתייצב איפוא אלטרמן, פוליטית,
לצד סיעה מפלגתית, אחדות העבודה, שראתה בפלמ"ח את בן טיפוחיה, אך
המשורר משכיל להציג את ההתנגדות לפירוק הפלמ"ח בנימוקים לאומיים,
כששתמע מכך, כי המנהיג, שהביא לפירוק, הוא שזקק לשיקולים מפלגתיים
צרים.

סוף דבר, כשנה מאוחר יותר, אלטרמן מודה ועוזב:

הַזְמַן – בְּפִלְגוּתָיו הַנְּמִשְׁכוֹת – הַצְּדִיק
רַבִּים מְנַמְּוֵקֵי שׁוֹבְרָה שֶׁל הַמְּסֻגָּרֹת!

(י"עם כינוס הפלמ"ח, 1953)³⁸

מעטים ניחנו בגדלות נפש מעין זו: להודות, קבל ציבורם שלהם, שטעו.

העמדה המחמירה ביחס לקשרים עם גרמניה

בפרשת היחסים עם גרמניה מגלה אלטרמן במשך שנים עמדה לאומית
תקיפה ומחמירה. יתכן שכאן מנסה המשורר, מעבר להתנגדותו העקרונית, לכפר על
תחושת האשם בקשר לשתיקתו בזמן השואה (למרות כל מה שנכתב וייכתב, לא
הרעיש אלטרמן שמיים וארץ בהתחולל השואה). בכל מקרה, עמדתו של אלטרמן –
מעין "מלחמת מצווה שהוא מקדש על עמדתו של ראש הממשלה בשאלת יחסינו עם
גרמניה", מצביעה על עמדה עצמאית, אשר הטרידה רבים וטובים.³⁹
אלטרמן תמך בהסכם השילומים בהסתייגות חמורה, כמעט בלתי אפשרית,
כי ההסכם הזה לא יגרור עימו שום קשר מדיני-חברתי בין נציגי שתי המדינות
(18.1.1952). לאחר מכן אף תבע לשנות את מהותו ואת שמו. לדעתו רק הגדרה אחת
יאה לתביעתנו: "החזרת השוד / [...], כי לעד אין שילום [מפורז במקור]"
(16.3.1951). וכיוון שכך, הוא קורא אל "מדינת היהודים" – בפאתוס המזכיר את
הגובה של **שמחת עניים**:

עמדי יורשת? חידה! [...]

בואי על נחלת המת!

³⁸ הטור השביעי א, עמ' 305, 304 – 303; שם, עמ' 316.

³⁹ ד"ר ארי אנקוריון, "בדין עם הטור השביעי", דבר, 25.3.1960. המחבר מכנה ברשימתו את אלטרמן "ידידי הדגול".

על נחלת אב ואם וכן! [...]
קחי את כסף השוד מידי ההורג!

⁴⁰(12.9.1952)

ככל שאין בליבו ספק ביחס לצדקת תביעתנו החומרית מידי הגרמנים, מנסה
אלתרמן למשוך קו ברור ומוחלט לגבי קשרים אחרים. אלטרמן מציג עמדה כמעט
בלתי מתפשרת במבחן ראשוני, ובלתי ישיר – ביחס לקשרים תרבותיים עם גרמניה,
כפי שהם מנסים לקבוע עצמם בתודעה הלאומית קודם כל בתחום המוסיקה.⁴¹
התנגדותו המתמדת של המשורר לכל קשר עם גרמניה מגיעה לשיאה כתשע
שנים מאוחר יותר, כשהוא מכריז – "לא פגישה הסטורית" – כלפי מפגשו של
ברגוריון עם מנהיגה של גרמניה, אדנאואר. כאן העימות הוא גלוי: אם לצטט, ראוי
היה להביא את המאמר כולו, המבטא בתקיפות עמדה שהיא כולה בשם האומה
כנגד שיקוליו המדיניים של המנהיג. אלטרמן שולל את טענתו המרכזית של
ברגוריון, כי בצד הצרכים הפרגמטיים-הבטחוניים עלינו לאמץ ביחסינו עם גרמניה
את העיקרון המוסרי, לפיו "כל אדם יישפט על פי מעשיו":

יש בכך התעלמות מקיומן העיקש והמוחשי של כללויות המכונות חברה
ואומה ומקיומם של תחושות והגיונות השרויים בקטגוריות כוללות אלו [...]
"כל אדם על פי מעשיו" הוא עקרון גדול לעניין מוחשי של שכר ועונש, אך
עניינו למקומו. אין הוא תחליף לקטגוריות כוללות של עמים וחברות.
התעלמותו של ראש הממשלה, במקרה זה, מן הקטגוריות הללו, נראית
מופלאה עוד יותר אם אנו שמים אל לב כי, בעצם, אין אדם מישראל חש
ומעלה-על-נפשו יותר ממנו את מציאותן של כללויות אלו, כקיומם של קשרי
מורשת וקשרי יעוד וכיוצא בזה.

⁴²(י"לא פגישה הסטורית", 18.3.1960)

זהו ניסוח מזהיר, קורא תיגר, ברטוריקה פולמוסית. ברגוריון מנוצח בנישקו
שלו: "בעצם", מצהיר כאן אלטרמן, כי הוא, המשורר, קשוב יותר מן המנהיג
הפוליטי לקול האומה; כי טענותיו כלפי ברגוריון אינן בשמו ומטעמו, כי אם בשם
"החברה והאומה" שברגוריון אומר להנהיגן. לא פלא הוא שרבים חשו, כי המשורר

⁴⁰ ר' הוויכוח הלא קל עם השמאל – "השילומים והדמגוגיה", דבר, 18.1.1952, וכן הטור השביעי ג', עמ' 387; שם, א', 231 – 230. אכן, דברי אלטרמן בשאלת השילומים מפוצלים הם.
⁴¹ ר' הטורים הפילהרמונית והתרבות" (במקור: "הפילהרמוניה החרשת והתרבות", דבר 12.12.1952) ו"שיר ומשל" (שם, 17.4.1953), ביחס לנסיון התזמורת הפילהרמונית לבצע יצירתו של ריכרד שטראוס (בפעם השניה עם הכנר ישה חפץ; הטור השביעי, ג', עמ' 392, 396).
⁴² בין המשורר למדינאי, עמ' 45 – 44.

עלול לערער בכך, חס וחלילה, את מנהיגותו של בן־גוריון, עד כי נזעקו לגונן עליו מפני אלתרמן.

לסיכום התייחסותו של אלתרמן אל בן־גוריון בשתי השאלות המדיניות המרכזיות שעמדו על סדר היום הלאומי והציבורי – בענייני פנים (פירוק הפלמ"ח) וחוץ (השילומים מגרמניה), ניתן לומר, כי באלו נזקק בן־גוריון לעטו של המשורר הרבה יותר מאשר ביחס לכל פרשה אחרת – כולל מבצע סיני, או הפלוגות על מהות הציונות. והנה דווקא באלו מקיים אלתרמן כל מה שאפשר לצפות ממשורר ביחסו למנהיג סמכותי במעמדו של בן־גוריון. לא רק אליבי מוסרי מציב לו כאן אלתרמן, אלא הוא קובע דגם אפשרי, ואולי דגם אידיאלי, של הכרעה מוסרית ועצמאות איש הרוח, תוך ויכוח ענייני ביחס לנקודות רגישות ביותר. אלתרמן חוזר וטוען כנגד בן־גוריון בשם צרכים לאומיים חיוניים, עם שהוא מעצב סגנון בלעדי לא רק ביחס לרמת הניסוח ודיוק ההבחנות, כי אם בעיקר בסגולתו לצרף תקיפות עם ענייניות, התנגדות גמורה עם כבוד לבר־הפלוגתא.

לשם השוואה ראוי צריך לחזור לשנת 1897, אל ערעורו של ברדיצ'בסקי על תעודת השילוח של אחד־העם, כדי למצוא בספרותנו ויכוח נוקב ותרבותי כל כך.

בכף הקלע: פרשת לבון – והשטחים המוחזקים

לקראת סוף דרכם הארוכה־המשותפת ראוי לציון תמיכתו של אלתרמן בבן־גוריון במערכה המרה מכולן, כלפי פנים, ביחס לפרשת לבון.⁴³ הרשימה האחרונה – "נחל צין" (3.19.1969), אותה מקדיש אלתרמן לאישיותו של בן־גוריון, נבדלת מכולן: למרות התרחקותה מסנטימנטליות, הריהי כמין פרידה לעולם מן המנהיג (אומנם אלתרמן הלך לעולמו שלוש שנים לפני בן־גוריון). רק מעטים באו לחוג עם "הזקן" את יום הולדתו ה־83. המועד הזה לא כיסה על היריבות והתהום שנפערה בעקבות פרשת לבון. והנה אלתרמן כורך יחדיו את הפרשה הכאובה מלשעבר, עם הסוגיה המדינית האקטואלית ביחס לגבולות המדינה והשלום.

במישור האישי חשיבותו של השלב הזה, האחרון, היא בכך שאלתרמן נשאר עם בן־גוריון גם בשעה שהלה אינו עוד המנהיג הבלתי מעורער. באותה שעה, בשדה בוקר הרחוקה, נותר בן־גוריון נקי מנכסיו הפוליטיים ומכל כאריזמה שלטונית. שלב זה בהתייצבותו של המשורר לצידו של המנהיג הנטוש ניתן להשוותו, על דרך ההפלגה הספרותית, עם נאמנותו של קנט, הנלווה בלי כל בקשת גמול אל המלך

⁴³ ר' הרשימה "חשיבותה של רצינות", בין המשורר למדינאי עמ' 58 – 53 (דבר, 30.10.1964). וכן ברשימה ליובל ה־80 של בן־גוריון, ההערה בדבר "פולמוסו של בן־גוריון נגד הנוהל והמסקנות של ועדת השרים" ("הג וריבו", שם, עמ' 55 הארץ, 5.10.1966).

ליר, שנותר לבדו אחרי שמסר את ממלכתו לידי יורשיו. אלתרמן, אשר לא יכול היה פיסית להצטרף אל בן-גוריון, בא אליו לשדה בוקר מתוך נאמנות שאין עימה שום חשבון של רווח או תועלת. לא ננסה כאן לקבוע אם צדקו השניים או טעו במשפטם ביחס לפרשת לבון, אך מבחינת השיקול האישי והלאומי הפוליטי ברי, כי בנקודה זו מתנתק אלתרמן פעם נוספת מן הערך היקר ביותר שהוא היה מזוהה עימו, ואשר בשמו, כביכול, כופף את קומתו ונכנע לשרירות השלטון – הלא הוא הקונצנזוס הלאומי, ומה שהיה אז לא פחות חשוב הימנו, הקונצנזוס המפלגתי-המפא"יי. אלתרמן נוטש את העמדה והמעמד מהם השקיף על כל תופעות חיינו הלאומיים – לטובת ההזדהות עם מאבקו של בן גוריון; ובעצם, לטובת עקרון הצדק והמוסר החברתי, כמיטב הבנתו, ציתותו לקונצנזוס, כמו גם נאמנותו לבן-גוריון, לא היו ממילאיים. בכך ניכרת ישרות לבבו: כשם שלמען הצד והיושר לא היסס לצאת כנגד בן-גוריון, כך בשם עקרונות אלה אין הוא נרתע מלצדד בבן-גוריון כנגד המחנה והקונצנזוס שהוא עצמו (אלתרמן) היה משלומי אמוניו במשך כל ימיו. גם בשלב זה, שהוא בגבול הפאתוס – מנהיג ישיש שנעזב על ידי מעריציו שמכבר, אלתרמן אינו נוטה לרגשנות. מעבר לתחושת הנאמנות וההוקרה האישית, מעבר לאפשרות הגלישה לזכרונות עבר ולציון הישגים הסטוריים, אלתרמן מאפק כל התייחסות ריגושית בכך שהוא מדגיש את הפרגמטיזם של בן-גוריון, שלא עזבו גם בזיקנתו, בגלות הפוליטית שנטל על עצמו. תחילה מזכיר אלתרמן את ראייתו למרחקים של בן-גוריון: כבר בשנת 1918, כשרעיון המדינה היה בגדר חלום ערטילאי, התפלמס בחריפות, כאילו העניין עומד להיחתך מייד, על גבולותיה ההסטוריים של "אחוזתנו הלאומית", כשהוא כולל בה גם את עבר הירדן ("המישור המואבי, גלעד ובשן"); אך הכרתו זו לא מנעה מבן-גוריון הכרעות פראקטיות: לאחר מחמת ששת הימים, מזכיר אלתרמן, קבע בן-גוריון, כי כשם שלמען השלום "היינו מוכנים לוותר על זכותנו לפי גבולות החלוקה [בעת המאבק על הקמת המדינה]", כן עתה, בשנת 1969, "למען השלום אנו מוכנים לוותר על חלק מזכותנו", קרי, לוותר על רוב רובם של "השטחים שנוספו".⁴⁴

כאן מגיעה הדיאלקטיקה ביחסי המשורר והמנהיג – המתח בין הוקרה לביקורת – לנקודת המיצוי:

א. אלתרמן תומך בבן-גוריון בכל הנוגע לפרשת לבון, והוא בין הבודדים הבאים לשדה בוקר לחוג עם הזקן את יום הולדתו השמונים ושלושה;

⁴⁴ שם, עמ' 68 – 67 (מעריב, 3.10.1969). בדברים אלה מצטט אלתרמן את בן-גוריון. בהמשך מוסיף אלתרמן (מבלי לצטט), כי "בדבריו בפני עיתונאי לונדון לפני כמה חודשים" התנגד בן-גוריון למושג "החזרת השטחים", שכן "דברים אלו שייכים לנו [...] אין מחזירים, אלא רק מנדבים".

ב. אלתרמן מציין לשבח את ראייתו למרחקים של בן-גוריון, אשר שלושים שנה לפני היווסד המדינה שרטט את גבולותיה, הכוללים, כדעתו אז, גם את עבר הירדן;

ג. באותו הקשר של ראייתו מרחיקת הראות של בן-גוריון, את הפרגמטיזם שלו; נכונותו של בן-גוריון לקראת הקמת מדינת ישראל "לוותר על זכותנו לפי גבולות החלוקה למען השלום", ועשרים שנה מאוחר יותר לוותר – למען שלום אמרת – על "השטחים שנוספו [במלחמת ששת הימים]";

ד. בתוך כך אלתרמן אינו מוותר על השקפתו של ב"שאלת הארץ השלמה [...] הנמצאת בידינו בפעם הראשונה ואולי האחרונה". אך בשלב זה הוא נוקט עמדה דיאלקטית, כמעט פתלתלה; אין הוא מזדהה עם בן-גוריון ואין הוא חולק עליו, אלא מציג עצמו כמפרש את בן-גוריון, עם שהוא טורח להתאים את השקפתו של בן-גוריון בקשר לזכות ההתיישבות בשטחים, אל דעותיו של בשאלת ארץ-ישראל השלמה; כלומר, כי "רק צירוף שתי המהויות הללו יחד [שאלת השלום האמיתי ושאלת הארץ שהלמה] עשוי להבטיח את שתיהן".

אלתרמן אינו מוותר איפוא על בן-גוריון – גם כשפעורה ביניהם תהום. תהא דעתנו על תרגיל רטורי זה אשר תהיה, אין הוא משקף, כתום הדרך, את כלל מערכת היחסים בין המשורר והמנהיג. ואילו מבחינת עצמאותו הרוחנית של אלתרמן הוא ממחיש את הנחתנו העיקרית: אלתרמן אינו חסיד שוטה, או משורר רופס שנשבה בקסמי אישיות כאריזמטית. גם בתוך המפגש הקשה הזה, במדבר, עם המנהיג הישיש, אין הוא מטפח זיקה סנטימנטלית כלפי בן-גוריון, ואין הוא מוותר על דעותיו שלו. אפשר לחלוק על אלתרמן בשאלת ארץ ישראל השלמה, אך חילוקי דעות פוליטיים אין להם ולא כלום עם הערכת אישיותו בכלל, ועם מערכת יחסיו עם בן-גוריון בפרט. יתר על כן, כל החולק על אלתרמן בשאלת ארץ ישראל השלמה חייב להודות באי־תלותו של המשורר, ולא פחות מכך חייב הו אלהכיר בהבדל הגדול שבינו לבין בן-גוריון: בסוגיה זו אי־אפשר בשום אופן להתנגד לשניהם.⁴⁵

בשדה בוקר, בגבול הפרידה האחרונה, המרחפת באוויר, פורץ אלתרמן גם אל רשות היחיד של בן-גוריון. אלתרמן מציין את בדידותו של בן-גוריון שרק הוא,

⁴⁵ בתיאור היחסים בין אלתרמן לבן-גוריון משתמש מירון במלים חריפות ביותר כנגד בן-גוריון. הפרשה המדינית המכעיסה אותו ביותר היא מערכת סיני, הן כשלעצמה, והן משום שבן-גוריון גייס את אלתרמן לתמוך בה. אולם בשלב מאוחר יותר, כשבן-גוריון נוקט כלפי יהודה ושומרון מדיניות שפויה – אליבא דמירון עצמו – לא רק שבן-גוריון אינו זוכה למלת שבה, אלא חץ הזעם מתהפך, מניה וביה, כלפי אלתרמן, אשר נדהם מעמדתו של בן-גוריון, עד כי נאבק והתפתל עם השכלותיה. כלומר, בכל מקרה ובכל עניין אין למצוא צד של זכות באלתרמן, ולא כל שכן בבן-גוריון (ר' ד. מירון "מיוצרים ובונים לבני בלי בית", אגרא מס' 2, ירושלים 1985/6 [להלן – מירון] עמ' 111).

עיקרי מאמרי גובשו לפני שמאמרו של מירון ראה אור. בדיעבד נתקשרו הדברים, ומצאתי לנכון להגיב עליהם.

בהיותו משורר, יכול היה לציירה – "זו בדידות אשר תקיפות שבה רבה מעצבות שבה", והיא הבדידות לנוכח המידבר ("בתוך השממה הזאת [...] על סף הריקות הזאת"), ונוספת עליה הבדידות השניה, מכל ידידיו, ומעל לשתיהן "הרווח הריק בינו ובין אלפי יושבי הארץ, שלא הלכו אחריו למידבר", ובינו ובין התפוצות, שלא נהרו לארץ "במשך כל עשרים השנים שמאז קום המדינה". דומה, כי המשורר מבליע כאן את הבדידות העליונה האקסיסטנציאלית, של אדם רב־פעלים ככל שיהיה, מול ממדי הישימון והקץ הקרב. אולם סיומה של הרשימה הזו, האחרונה הנוגעת בבר־גוריון, הוא בצירו שקיעה, שיש בו יסוד מאיים – אופל וסלעים חדים, אך הוא בוחק, לבסוף, "כמו לעת זריחת החמה"⁴⁶. כאן אחד הסימנים המהותיים המבדילים בין שירתו הלירית של אלתרמן לבין שירתו האקטואלית: לא האדם החד־פעמי, שקיצו אין לו כפרה, אלא ההסטוריה הלאומית, שמסגרתה והמשכיותה, למרות המצוקה, אין בהן ספק. ההימנעות כאן מחישופו של הלירי יש בה תחושת החמצה, אך לא פחות מכך יש בה סתימת הפרצות של משוגות הפרט בתחושת אחריותו ההסטורית כלפי העם. והיא אולי מצוותו של כל אדם ואמן.

עצמאות היוצר: סיכום עמדתו של אלתרמן כלפי בר־גוריון

בין לחיוב ובין לשלילה עמדתו של אלתרמן, תמיכתו וביקורתו, נסמכות על תוקף מוסרי וניסוח חד ופסקני, הייחודי לו. בהתייבבו לצד בר־גוריון מלעיג הוא את מתנגדיו, אך בה במידה אין אלתרמן מהסס לצאת בגלוי כנגד המנהיג ולהוכיחו על שגגותיו. וכאמור, הוא עושה כן לאו דווקא בעניינים שוליים, כי אם בנקודות ההכרעה החשובות ביותר בפניהן ניצב בר־גוריון מעודו. רק בשלב האחרון מנסה הוא לעשות את הבלתי אפשרי: להתנגד לבר־גוריון ולתמוך בו בעת ובעונה אחת. ועוד נקודה, בלתי מוכרת עד כה. אלתרמן שמר לא רק על עצמאותו המוסרית והרעיונית, אלא גם על איתלותו כמשורר. בשלב מאוחר ביצירתו, כשהקשר בינו לבין בר־גוריון היה הדוק ביותר, נודע לבר־גוריון, כי אלתרמן כתב מחזה על העליה השניה. המשורר דחה באדיבות, אך בתוקף, את בקשת ראש הממשלה לעיין בכתב־היד בטרם הוצג המחזה ופורסם:

⁴⁶ בין המשורר למדינאי, עמ' 58; 66; 69.

סלח לי איפוא, בן-גוריון יקר ונערץ, אם אני רואה הכרח לעצמי שלא למלא את בקשתך.⁴⁷

כאן, בתמציתיות, העמדה כולה: כבוד והערצה, שכאן הם דומים כגינוני מלכות לשמם, אינם מכסים על התוך הקשה. גאוותו ועצמאותו הגמורה של אלתרמן כמשורר לא נפגמו כלל.⁴⁸

ההנחה כי בן-גוריון אחראי לנפילתו של אלתרמן, לסירוסו הרוחני, אין לה על מה לסמוך.⁴⁹ אין להעלות על הדעת הסביר יחידאי (פסיכולוגי, חברתי או הסטורי) לגבי סתם אדם, ומשורר גדול לא כל שכן. וכי פרח ענוג הוא המשורר שכל רוח מצויה שודפת אותו? ודאי שהערצת המנהיג במאה שלנו הריהי, כפי שהערנו, תופעה יוצאת דופן, ודאי שמשוקע בה דגם פסיכולוגי הקשור בילדות ובזיקה לדמות האב. אך אם ממלא בן-גוריון את הפונקציה של דמות האב – האם לא כרוך בה גם המרד בסמכותה, קרי: ביקורת עקבית ותביעה מחמירה לשלמות מוסרית? בכל מקרה, מבחינה כרונולוגית-הסטורית אין אפשרות לתלות בדמותו של בן-גוריון את הקולר למפנה החשוב ביותר בשירת אלתרמן – לא עם הופעת **עיר היונה**, אלא עשור שנים קודם לכן, עם אובדן החיוניות הדיוניסית והמגע הבלתי-אמצעי עם היקום – בין **כוכבים בחוץ לבין שמחת עניים ומכות מצריים**. באותה עת (ראשית שנות הארבעים) לא היה קשר מוכר בין אלתרמן לבן-גוריון.

אין ספק, התמורה ביצירת אלתרמן מתחוללת לא על פי זיקה פסיכולוגית **משוערת**, כי אם בהתאמה לתמורות ההסטוריות הגורליות. האם לנוכח התרחשויות אלו יש מקום להעדיף הנחות "פרוידיאניות" על פני הנחות "מרקסיסטיות"? ספק רב. סביר הרבה יותר, כי דווקא המסקנה ההסטוריוסופית הקשה הגלומה בשירי **מכות מצריים**, בדבר הקץ הצפוי לכל ממלכה, הביא את אלתרמן, בצוק העיתים של מלחמת העולם השנייה – והשוואה – להתגייסותו הטוטאלית למען העם היהודי. כתוצאה מכך מעלה המשורר את קיום המדינה היהודית מעבר למישור ההסטוריה-האקטואלי: בנסיונו החדש בארץ ישתחרר העם היהודי לא רק מכבלי הגלות, אלא גם מן הדטרמיניזם ההסטורי, אשר כילה את נוא-אמון (חורבנה של זו הוא "כזכרון עוונים ועונש", "ראי" ו"חזיון הגמול" לכל

⁴⁷ מכתבו של אלתרמן (21.9.1961) הוא בתשובה לאגרתו של בן-גוריון (כדלהלן, עמ' 70 והערה 54). בינתיים פירסמתי אותו, יחד עם חלק מן המאמר הנוכחי – "אלתרמן והשאלה הערבית", במשא, **דבר**, 11.3.1988 (בתאריך המכתב חל שם שיבוש: צ"ל 21.9.1961).

⁴⁸ די להשוות את המשא ומתן בין אלתרמן לבן-גוריון עם חילופי אגרות בין אנשי עט למנהיגים בימינו כדי לעמוד על שינוי הערכים והסגנון שעברה החברה הישראלית תוך פחות משנות דור.

⁴⁹ במפולת "הקטסטרופאלית" של אלתרמן "מילאה הליכת השבי של המשורר אחרי המדינאי תפקיד מרכזי" (מירון, עמ' 117, וכן עמ' 111. והשווה להלן הערה 61). המחבר אינו מהסס לנקוב בתאריך 1956 – 1953, ההולם, אולי, את **עיר היונה**, אך בשום פנים ואופן לא את המהלכים הקובעים בין **כוכבים בחוץ**, **שמחת עניים ומכות מצריים**.

הממלכות כולן).⁵⁰ העם היהודי, במדינתו החדשה, יציב דגם חדש, נצחי, למהלכי ההסטוריה.⁵¹ השקפה זו מקורה הוא קדמון, במקרא ובנבואה, ושותף לה בנבכי ימי הביניים המשורר יהודה הלוי,⁵² ואין לה ולא כלום עם יחסי אלטרמן - בן־גוריון. מבחינת החוקיות הפנימית בהתפתחות שירת אלטרמן שלאחר **שמחת עניים** נעשה כאן מהלך רצוף ועקבי. הטראגיות היא במחיר ששילם המשורר: לעולם לא חזר עוד, כמעט, אל נופו האישי־היחודי, זה של **כוכבים בחוץ**.

בין בן־גוריון לאלטרמן: מכתבים בלתי־דועים ומשמעותם

בעוד שאת רקמת היחסים שבכתב פותח אלטרמן בשירו "בן־גוריון במצור", הרי את חליפת המכתבים בין השניים מתחיל בן־גוריון. גם מן הבחינה הכמותית רב הוא מיספר מכתביו של בן־גוריון שלא ראה אור ממיספר מכתביו של אלטרמן אליו; חמישה לעומת שלושה. יש בעובדה זו כדי לאזן במקצת את המסכת המצטיירת מן הספר **בין המשורר למדינאי**, בו הובאו רק שני מכתבים של בן־גוריון אל אלטרמן, ואילו רוב הדברים – שירים כמכתבים – הם משל אלטרמן אל ועל אודות בן־גוריון. מתוך שלושת מכתבי בן־גוריון השמורים בארכיון, ואשר לא פורסמו עד כה – אחד (8.7.1949) איננו אישי: הוא נוגע בדיוני סופרים שבן־גוריון כינסם בראשית קיומה של המדינה כדי לדון ב"עיצוב דמות האומה". לקראת המיפגש השני מבקש בן־גוריון מאלטרמן, כמו גם מסופרים אחרים, הצעה לדיון בנושא מוגדר;⁵³ מכתב נוסף (20.7.1961) כולו בדבר המחזה שכתב אלטרמן על העליה השניה (**כנרת, כנרת**). בן־גוריון שואל – "האוכל להשיג לקריאה הכתיב [של המחזה]" ואלטרמן, כזכור, אינו נענה;⁵⁴

המעניין מבין המכתבים הוא זה הפותח (21.11.1948) את ההתכתבות בין שני האישים: בן־גוריון כולו שבחרים על שיר אחד של אלטרמן – "על התוקף המוסרי ועוז הביטוי של טורן האחרון **בדבר** [...] היית לפה – פה טהור ונאמן – למצפון האנושי".⁵⁵

⁵⁰ 'מכות מצריים' – **שירים שמכבר**, עמ' 228; 229.

⁵¹ ר' מחזור השירים "ערב יורד": כה טרודה וכה מעשית / ונפלאה כה תחיית המתים", וכן "ליל תמורה" ר': "בשנת תש"ח [...] / הפכה האדמה עורה / ותיקרא בשם חדש [...]", ובמיוחד הביטוי "לאום אחרית ימים" (**עיר היונה**, עמ' 125; 116, 119).

⁵² הראשון שעמד על כך, למרבית האירוניה, הוא מירון בצעירותו (ר' "בין יום הקטנות לאחרית הימים", **ארבע פנים בספרות העברית בת ימינו**, שוקן, 1962, בעיקר עמ' 60 ואילך).

⁵³ רשימת הסופרים האלפביתית, המופיעה בכתב יד בראש מכתב זה – הפרופ' בובר, ברגמן, ודינבורג, בצד הסופרים ברש, א.צ. גרינברג, ויסלבסקי, למדן, פיכמן, שלום, שלונסקי ועוד, מראה כי בן־גוריון כלל בה נציגים מכל המחנות. ר' לעיל הערה 19, מכתב מיום 8.7.1949.

⁵⁴ ר' תשובת אלטרמן לבקשה זו לעיל, והערה 47.

⁵⁵ כדלעיל, הערה 19. למכתב זה נשתמרה טיוטה, בנוסף קצר יותר. בן־גוריון אינו מציין במכתבו את שם ה"טור", וכן אין הוא מצטט ממנו, אף כי, בערתו – "עוד חי בליבי טור אחד [שורה בשיר דלעיל? שיר אחר?] שכתבת בעניין זה".

מדובר בשיר "על זאת", שראה אור בדבר יומיים קודם לכן, ובו מוקיע
אלתרמן בחריפות את ספיחי הרוע של המלחמה – מלחמת השחרור (!). המשורר
עושה כן בציירו נער הדוהר ברחובות עיר כבושה ומחליט לנסות את המקלע –
בירות בזקן אחד :

זֶה צְלוּם מְקַרְבוֹת הַחַרוּת, יִקְרִים! [...]
כִּי בְּנִים וּבָנוֹת, וְאַנְחָנוּ אִתָּם,
מִי בְּפֶעַל
וּמִי בְּטִפְיַחַת הַסִּכָּמָה
נִדְחָקִים בְּמִלְמוּל שֶׁל "הַכָּרַח" וְ"נֶקֶם",
לְתַחוּמָם שֶׁל פּוֹשְׁעֵי מִלְחָמָה.

מי עוד יוכל, למקרא שורות אלו, להאשים את אלתרמן בכפיפות קומה?
עם זאת, יתרון המעלה ראוי להיזקף אף לזכותו של בן־גוריון. באותה עת, לא
רק שאינו חושב להתגונן ולהתפלמס, או לפחות להעיר לאלתרמן בדבר אידיוק או
פגיעה בצה"ל, אלא הוא מקבל את הביקורת הזו במלוא משמעותה. הצעתו להפיץ
את השיר "לכל איש צבא"⁵⁶ ראויה לשמש מופת לכל מדינאי – ביכולת ההאזנה
לקול המשורר, ובנסיון ליישם את ביקורתו לגבי מושג מקודש כ"טוהר הנשק".
כלל מכתביו של בן־גוריון מוכיחים, שלאורך שנים עקב בן־גוריון בעיון אחר
יצירתו של אלתרמן. ההערצה ששררה בין השניים לא היתה חד־צדדית – כמצטייר
מן הספר **בין המשורר למדינאי**.

התגובה וההימנעות מתגובה על דבר המשורר

היבט אחד הוא ודאי: בעניינים העקרוניים נמנע בן־גוריון מבירור מתועד עם
המשורר – לא במישור האישי (מכתבים), ולא כל שכן בפומבי. כמו שהראינו,
בן־גוריון משיב רק על ביקורת אחת, בעניין מוגדר ולא עקרוני – גיוס רופאים, הפוגע
בטיפול בילדי עולים. בן־גוריון אינו משיב על ערעוריו האחרים של אלתרמן, קודם
המקרה הזה ולאחריו, בשלוש הפרשיות החשובות ביותר – השלטון הצבאי וזכויות
המיעוט הערבי, פירוק הפלמ"ח, והיחסים עם גרמניה. כמו כל מנהיג, בכל תחום,

⁵⁶ על ההדים הרבים לשיר זה, וההוראה מטעם משרד הביטחון "להדפיס את השיר במיוחד ולהפיצו בכל רחבי הצבא"; ר' דבר
23.11.1948 – יומיים לאחר מועד מכתבו של בן־גוריון לאלתרמן.
על רקע זה יובנו רמזי המשורר בראשי שירו: "בעצם ימי הקרבות נתעורר על הדברים הללו שר הביטחון [...]"; בהמשך אף
משבח אלתרמן את בן־גוריון – "הן מצד התכלית והן מצד המופת והכח הפנימי" (**הטור השביעי א'**, עמ' 149).

לא היה בן-גוריון איש אוהב ביקורת, ובוודאי לא ביקורת פומבית וגלויה. במקרה היחיד בו ניסה להתמודד עם אלתרמן, הדבר לא עלה בידו: אין ספק שבן-גוריון גילה, כי בוויכוחו עם אלתרמן לא ידו היתה על העליונה. הימנעותו מכל תגובה על ערעוריו האחרים של המשורר ניתן לראות בה התעלמות, או אף שרירות לב, אך בה במידה אפשרי הדבר שבן-גוריון חש, כי תפארתו לא תהיה על התמודדות מילולית-פומבית עם מי ששליטתו במלים אינה נופלת משלו, ואף בטחונו המוסרי אינו ניתן לערעור. העובדה שאלתרמן טוען כנגדו לא בשם תפיסה מפלגתית מנוגדת – מה שהיה מקל מאוד על בן-גוריון – כי אם בשם ערכים לאומיים-מוסריים, פירקה מעל בן-גוריון את נשקו שלו. אפשר מאוד שחש, כי עמדתו של המשורר, שלא נזקק לקלקולי השררה ולפשרות השלטון, עדיפה על עמדת המנהיג. מכל מקום, הוא לא שב עוד להתנצח עם אלתרמן.

גם אם לא הגיב בכל דרך שהיא על ערעוריו של אלתרמן, בן-גוריון היה קשוב לטורו של המשורר וידע להעריך את השפעתו הציבורית. עם ההכנות למצבע סיני הוא מזמין את אלתרמן לראות במו עיניו חלק מתהליך ההתחמשות של צה"ל, בדמות אונייה הפורקת נשק באישון לילה. אלתרמן מבטא את תגובתו בשיר נרגש: הוא רואה באותו לילה "מפנה מופלא", הרה גורל, בו "נחתך דין היהודים שנית – אחר משפט תש"ח – לפרוץ חיים את העיגול". בן-גוריון נוקט בצעד יוצא דופן: הוא קורא בכנסת את השיר הזה, "אחד הלילות", עם שהוא מגדיר את מחברו כ"משורר אדיר ביטוי". אולם לפי הערתו של בן-גוריון, כי הוא יודע שעם הקראתו במליאת הכנסת הוא "מקפח העיתון [דבר] אשר לו נועד השיר הזה",⁵⁷ ברי, כי המשורר שלח לבן-גוריון העתק של השיר האמור להופיע בדבר. בן-גוריון מפתיע את אלתרמן באמצעו את השיר עבור דברי הכנסת בטרם ראה אור במקומו המיועד לו מראש. אין איפוא בסיס להנחה, כי השיר "נשלח, עוד בטרם יבשה הדיו ובטרם יימסר לעיתון שלו נועד, לידי ראש הממשלה ושר הביטחון".⁵⁸

אפשר לסייג את הגדרתו של דן לאור, המכנה את השיר "אודה לרכש הישראלי"⁵⁹ – לא לשם מלחמת כיבוש, כי אם לשם הישועה, אותה נושאים האנשים "על גבותם" בדמות הנשק החדיש הנפרק מן האוניה;⁶⁰ יכול הטוען כיום

⁵⁷ בין המשורר למדינאי, עמ' 34 – 33; 32, וכן דברי הכנסת כ"א, 1, עמ' 60 – 58, ישיבה קס"ט, 15.10.1956.
⁵⁸ ר' מירון, 114. לפי ד. לאור היוזמה לזימון אלתרמן לפריקת הנשק היתה של שמעון פרס, אז מצעירי בן-גוריון, ומנהל משרד הביטחון (ר' מאמרו "נתן אלתרמן בזמן פרשת לבון", כאן, עמ' 105, והערה 61).
⁵⁹ ר' לאור, עמ' 45.

⁶⁰ קיימת הקבלה מעניינת בין תיאור פריקת אוניית הנשק – "עוד יספור לפלא איך ניצבו תולדות העם [...] / זה לילה שמעיד, כי [...] / נושאי סבל, חשופי גוף עד מותן, בלי חשך, / נושאים, נושאים את הישועה על גבותם [...]", לבין המעשה ההרואי של הורדת עולים מאוניות המעפילים – "על הצי הלזה [...] / יסופר עוד בשיר ורומנים. [...] / את עמל בחורינו סוד ליל יעטוף [...] / הן ראית כיצד מספינות אל החוף / הם נושאים את עמם עלי שכם" ("נאום תשובה לרב חובלים איטלקי", השורר השביעי א', עמ' 97). אלתרמן היה משוכנע, באותן נסיבות, בגורליות שבהשגת הנשק.

לפקפק בתבונת ההתקשרות עם אנגליה וצרפת לשם מבצע סואץ; אפשר לנסות להשכיח את עיסקת הנשק הצ'כית-מצרית, שהפרה את מאזן הכוחות והיוותה בידי נאצר, מנהיגה המגלומני של מצריים, איום על ישראל; אפשר להעלים את אימת הפידאין ששוטטו ברחבי הדרום וזרעו הרס ואימה (באותו יום – 15.10.1956, בו קרא בן-גוריון בכנסת את שירו של אלתרמן, מספרת כרוניקה עיתונאית על חיסול כנופיית פידאין בנגב)⁶¹ – אך האם מכל תגובותיו של אלתרמן על הכרעותיו של בן-גוריון דווקא המקרה הזה, ויהי הוא בשגגה, הוא הראוי להוות דגם ליחסו של אלתרמן כלפי בן-גוריון, מעין נקודת השבירה וכפיפות הקומה של המשורר מלפני המנהיג? הבה נזכיר שוב: אחרי השיר הזה, אחרי שבן-גוריון קנה את ליבו, לכאורה, ביחס למלחמת סיני, לא נרתע אלתרמן מלבקר את בן-גוריון בחריפות על נסיונו לבסס קשר עם גרמניה באמצעות המפגש עם אדנאואר. אי כאן "משורר חצר מסורבל בשר וכבד נשימה"⁶²?

מכתב היובל לאלתרמן ולקחיו

מבחינת בירור יחסו של בן-גוריון לאלתרמן חשוב ביותר הוא המכתב האישי שהוא שולח למשורר (י"א באב תש"ך, 12.8.1960) במלאות לו חמישים שנה – בכל מה שיש בו, במכתב, ובכל מה שחסר בו. מלכתחילה משיל כאן בן-גוריון מעצמו את טכסיסי הפולמוס, שהגניבם כלאחר יד במכתב בו הגיב על ביקורתו של אלתרמן בעניין חסרון רופאים; כגון, שאין הוא מסכים לפעמים עם מסקנותיו הפוליטיות של אלתרמן, אבל – "אין מקשין על משורר" ... ובסיום אותו המכתב: "הרשיתי לעצמי להעריך מה שהעירותי בכל יראת הכבוד שאתה [!] ראוי לה"; והרי אלה הם ניסוחי מופת, הראויים לבן-גוריון הפולמוסן. אך גם בברכו את המשורר ליובלו, ולוא על פי פנייתו של עורך **דבר**, מגלה בן-גוריון את דעתו בצורה מתוחכמת ביותר: ראשית, אין הוא מפרסם את הדברים. פשוט, מוראו של ציבור נפל עליו: "אינני סופר ואיני מבקר ספרותי, ולא ארשה לעצמי לחוות דעה מעל בימה ספרותית על ערכו של משורר וטיב שירתו". אף אחד לא ציפה להערכה ספרותית מפורטת מבן-גוריון, אף כי במכתב עצמו אין הוא מהסס לקבוע, כי "אינו סומך על מבקרים מקצועיים", ואילו הוא נוגע בדבריו בעיקרי דברים. אולם מן הבחינה

⁶¹ אפילו דוברי הציונים הכלליים, כפ. ברנשטיין וא. רימלט, שלא היו אנשים ששים אלי קרב, דרשו מלחמת מנע נוכח ההצטיידות המצרית המאסיבית, והחסימה הנמשכת של תעלת סואץ **דברי הכנסת** [כדלעיל, הערה 57], עמ' 57, ב. ⁶² ר' מירון, עמ' 117 (והשווה לעיל, הערה 49). נסיונו של מירון לקעקע את מעמדו של אלתרמן כפיגורה לאומית-ציונית (דומה, כי הנימוקים הפוליטיים שמאחורי מאמץ זה שוב אינם מוסויים) מזכיר את נסיונו של זך מלפני כשלושים שנים לפגוע באלתרמן בגין פגמים פיוטיים שמנה בשירתו. ברם זך כבר חזר בו לאחרונה מהסתייגותו מאלתרמן המשורר...

האישית והציבורית ראוי היה שבגוריון יתן פומבי להערכתו לאלתרמן לרגל יובלו;⁶³

שנית, אחרי ההתנצלות הזו בגוריון אינו כותב על אלתרמן, אלא על – ביאליק. ביאליק הוא המשורר שבגוריון אהבו והעריצו מילדות, והוא מעיד על עצמו, כי לאחר שרכש את ספר השירים הראשון שלו בהוצאת **תושיה** (תרט"ב. בגוריון היה אז כבן ששעשרה) – "העתקתי בכתב ידי כל שיר חדש שנתפרסם ממנו [מביאליק]". נאמנה עדותו זו של בגוריון, כדי כך שעלה בדעתי, אולי יטרח מאן דהוא וימצא בכתב ידו של בגוריון נוסחים לא מוכרים של שירי ביאליק... איזכור זה של ביאליק ביובלו של אלתרמן אין לתלותו, כמובן, בחיבה קפריזית למשורר זה או אחר.⁶⁴ אך בה במידה שמשמע מן ההשוואה הזו, כי אלתרמן לא יגיע לעולם למעלתו של ביאליק, אפשר לומר גם כי רק כך יכול היה בגוריון להצביע, מבלי להסתכן בהפרזה, כי אלתרמן בדורו כביאליק בדורו. הערה מעין זו אין ערוך לחשיבותה, לא רק באשר למקום הכבוד שמייעד בגוריון לאלתרמן. בגוריון מודיע בפירוש איזה חלק בשירת אלתרמן (וממילא ביאליק!) שבה את ליבו: "אתה היזמת את הדעה שספרות טהורה ושירה זכה אינן בנות לווייה של מאורעות היום [...] אני רואה אחד מגילויי גדולתך הספרותית והשירית שאתה נזקק דווקא לענייני דיומא [...] אני רואה אחד מגילויי גדולתך הספרותית והשירית שאתה נזקק דווקא לענייני דיומא [...] כאשר לא יעשה זאת אף אחד ממשוררינו".⁶⁵ מכאן אנו למדים, כי גם ביחס לביאליק, השירים שריתקו את ההמונים, ואף את המנהיגים, אינם למגינת הלב של חובבי השירה, השירים הליריים המורכבים, כי אם השירים האקטואליים. האפשרות של מנהיג המוצא פנאי בעיתות משבר לעיון בשירה לירית-אישית, ואף כי מודרנית, היא צירוף בלתי אפשרי, ואולי אף בלתי ראוי. בגוריון אינו מתגדר בהוקרת משוררים ושירה לשמה. הצנעת מכתב ההוקרה למשורר יש בה, לפיכך, גם טעם שאינו לגנאי. הוא נמנע מעימות עם מבקרי השירה (יחסו אליהם, כאמור, הוא חמור). במקומו ובמעמדו חשוב לבגוריון ההיבט האקטואלי והפוליטי. מכל תחומי הרוח היה הוא קרוב יותר לפילוסופיה מאשר לאמנות. בנקודה זו רב הדמיון בין שני המנהיגים, בגוריון ואחד-העם: עם כל שונותם מייצגים שניהם טיפוס דומה של מנהיג – 'אפלטוני' – ובדרך פרדוקסאלית דווקא להם נתונה הערצת שני המשוררים הגדולים. אך אפילו נקל

⁶³ גם ביחס לביאליק כותב בגוריון, בין שאר דבריו לאלתרמן, כי "לא אעז להוציא משפטי [...] בפומבי מה היה לי ביאליק" (**בין המשורר למדינאי**, עמ' 46). ברם אין דומה התייחסות למשורר שאיננו כבר, לאות הוקרה פומבית למשורר אהוד ביובלו.

⁶⁴ מדעת או שלא מדעת מצרף שבתי טבת את "אל הציפור" של ביאליק לתיאור ירידתו של בגוריון אל חוף הארץ (**בגוריון וערביי ישראל**, שוקן, 1985, עמ' 20).

⁶⁵ **בין המשורר למדינאי**, עמ' 19; 46; 47.

ראש בעיניו של בן־גוריון, נתמה על ריחוקו מן האמנות והמוזה⁶⁶ ונצטער על חוסר הפרופורציה ביחסים שבינו לבין אלתרמן, אי אפשר שלא לחזור ולקרוא בעניין את הקטע בו הוא מביע, בהמשך מכתב ההוקרה האישית, את השקפתו שלו על האמנות:

איני שייך לאלה המדברים בזלזול או בביטול על אמנות לשם אמנות. לדעתי, כל דבר בעולם הוא למען עצמו, ולא רק אמצעי למשהו אחר (אם כי כל דבר הוא חוליה בשרשרת וממילא אמצעי), כי רק דבר הראוי לעצמו – הוא ראוי באמת. האדם הוא מטרה לעצמו. כל פעולה נאה היא מטרה לעצמה. כל רעיון נכון הוא מטרה לעצמו וכל ביטוי ספרותי ושירי הוא מטרה לעצמו. אבל באומרי זאת איני סבור שהעולם מורכב מאטומים נפרדים שאין קשר ביניהם, להיפך – אני רואה אחדות קוסמית עליונה בכל, ואין דבר גדול וקטן שאינו משולב בשלמות הכוללת, לטובה או לרעה.

בן־גוריון, שאינו (כעדות עצמו) "מבקר ספרותי", מציע כאן ניסוח מצויין של בעיית האמנות לשמה, וכן של היחס בין השירה והאקטואליה ותפקידו של האמן בחברה. בתהפוכות העיתים והטעמים הספרותיים, ואף מחוץ להקשרם האישי וההסטורי, ראויים דברים אלה של בן־גוריון להיזכר כמיצוע הולם בין מגמות וטעמים קוטביים, המאיימים זה על זה בחיי הפרט והציבור כאחד.⁶⁷

⁶⁶ דומה, שבן־גוריון חיפש במרחקים – בודהיזם מזה ופילוסופיה יוונית מזה [פיצויימה על אובדן האמונה, וכעין השלמה לעיוניו החילוניים בתנ"ך].

⁶⁷ תגובת אלתרמן על קטע זה: "מכתבך חרג מנוסחות ברכה מקובלות, הן מצד צלילו החי והעז והן מצד עניינים שהוא נוגע בהם נגיעה מיוחדת ומעוררת (שורותיך על אמנות־לשם־אמנות והגדרת יחסך החיובי, המפתיע־לכאורה, לגבי תורה זו)". המכתב הוא מראה"ש תשכ"א (כדלעיל, הערה 19).

III ביאליק ואחד־העם

מערכת היחסים בין ביאליק לבין אחד־העם עמוקה ומחייבת הרבה יותר. ברם, מישכה האינטנסיבי קצר הוא. אף כאן מגלה המשורר הערצה־עד־כדי־תלות במנהיג, אולם עד מהרה מתהפכת מערכת היחסים: ביאליק משתחרר כליל מהאפוטרו־פסות של אחד־העם, ואילו אחד־העם הוא המבקש לשמר את הקשר ביניהם.

מערכת היחסים בין ביאליק לבין אחד־העם מוצעת בשלושה גושי כתובים: שירים, מכתבים ודברים שבעל־פה. השירים הם מראשית הדרך כמעט ועד מותו של אחד־העם; המכתבים מכסים פרק זמן ממושך – שלושים שנים;⁶⁸ ואילו הדברים שבעל־פה הם המאוחרים ביותר: למן יובל השבעים של אחד־העם ועד ליום השנה הרביעי למותו.⁶⁹

ההערצה הגדולה: אחד־העם כנביא

בשתי הפעמים הראשונות בהן נזקק ביאליק להסתמכות אל דמותו של אחד־העם אין הוא מעז לנקוב בשמו, והוא רק מרמז עליו דרך דמותו של משה: בשיר הראשון, "על ראש הראל" (תרנ"ג), הוא מתרגם את מעלתו הרוחנית של משה לממדים פיסיים אדירים בציירו אותו בדמות טיטאן ("לו חגור – במתי עב"), המכניע "לרגליו [...] שני ענקים גבוהי קומה". ואילו השיר השני, "מתי מדבר האחרונים" ("משה מת יהושע מכניס" [תשרי תרנ"ז]), העוצמה הפיסית מועתקת בו אל יהושע והעם, ואילו משה, המת, זכור בלב העם במעלתו הרוחנית, כ"איש האלוהים". כך, בדרכי עקיפין, מביע ביאליק את הערצתו לאחד־העם, מנהיגם של "בני משה", האגודה הציונית הנעלמה.⁷⁰

שני אלה הם שירים מן השלב הראשון־הגישושי ביצירת ביאליק. עשר שנים מאוחר יותר כותב הוא את שירו "לאחד העם", ובו השורה נפלית, המופנית למנהיג:

⁶⁸ המכתבים הם למן 12.9.1896 (מכתב תודה על ההזמנה של אחד־העם להשתתף "במכתב העת החדש [השילוח]", ודחיית הבקשה), ועד 28.7.1926 (טלגרמה מלונדון – ברכה ליובל השבעים של אחד־העם).

⁶⁹ יובל השבעים של אחד־העם, המהווה רקע לקשר האחרון שבכתב בין ביאליק לבין אחד־העם, הוא גם המהווה עילה למחזור ההרצאות של ביאליק על אחד־העם (לונדון, אב תרפ"ו); ואילו ההרצאה האחרונה של ביאליק על אחד־העם – בנשף האזכרה בתל אביב, מועדה הוא כ"ט טבת תרצ"ג (דברים שבעלי־פה ב', תל אביב תרצ"ה, עמ' קצ"א – ר"י). לאלה יש להוסיף גם את "על בית אחד־העם" (שבט תרפ"ח. שם, עמ' קנ"ח). בכלל הרצאות ביאליק יש דברי הערכה, סיכומי השקפותיו של אחד־העם כדעת ביאליק ולבסוף זכרונות אישיים על ראשית הקשר בין המשורר הצעיר לבין הוגה הדעות והעורך הנודע.

⁷⁰ ר' "עם בני משה", לחובר, עמ' 144 – 143, והערה 6.

כָּל רְגָשׁוֹת לִבְנוֹ הַסְּתוּמִּים אֲזַ נְבִיא שְׁאֵלוֹ ;
נְבִיא אֶמֶת, שְׁיִגַע בְּצִנּוֹר לִבְנוֹ [...]]
וַיִּנְצַח כּוֹכְבָּד [...]]

המיקום הכרונולוגי הוא חשוב. בשלב זה ביצירתו ביאליק איננו משורר מתחיל ומעריץ נפעם, זה שחתם אגרת בדבר כוונה לחוג מלאות עשר שנים לעבודתו הספרותית של אחד־העם (בשנת תרנ"ט) בקריאה "יחי המכונן חיבת ציון! יחי מחיה ספרותנו ומכבדה! יחי נביא משכילינו הטהורים בן בני הנביאים!"⁷¹ בעת כתיבת השיר "לאחד העם" (תרס"ג) ביאליק עמד זה מכבר על דעתו ועל ייחודו. המשורר הוא בשיא כוחו היוצר, אחרי הפואימה "מתי מדבר" ושירים כ"לא זכיתי באור מן ההפקר", "עם דמדומי החמה" ו"לבדי", בהם העמיד לשון מורכבת וסיטואציות דרמטיות מן המעלה הראשונה. והנה מקדיש הוא לאחד־העם שיר שנימתו הרטורית היא רצינית־חגיגית, בגבול הפאתוס, ושיאו – מעלת הנביא. אפילו ביאליק מיטלטל בין המשמעות "הרוסית" (החברתית־פוליטית) של מושג הנביא⁷² לבין משמעות הנביא בתודעה הלאומית־העברית, האפיתט האבסולוטי הזה – ביאליק מבליטו על ידי פיזור אותיותיו – מוצג כאן במלוא משקלו, על ידי אחד מגדולי המשוררים, אולי בפעם האחרונה בהסטוריה המערבית, ובשירה המערבית לא כל שכן.⁷³ ביאליק חוזר אל האפיתט הזה למעלה מעשרים שנה מאוחר יותר בהספדו על אחד־העם, בדבר פרוזה. תחילה בניסוח זהיר, רמיניסצנטי: "בין משה ויהושע" – בין נביאי ל'כהן' כמושגיו של אחד־העם עצמו, ומייד –

רק בהמשך הימים נדע שנביא היה בתוכנו, נביא מתווה קו לימים

רחוקים

(תרפ"ז)⁷⁴

בשיר "לאחד־העם" מוסיף ביאליק בצד שם התואר "נביא" שני דימויים שהם מהמרכזיים בשירתו:⁷⁵ דימוי הכוכב, ההופך לכעין שמש – "כוכב מרכזי [...]

⁷¹ כל האגרת הזו, המשיבה לפנייתה של חבורה נכבדה – ז. אפשטיין, י.ת. רבניצקי, מ. דיונגוף, א. ליובצקי ואל. לווינסקי, גדושה דברי שבח מופלגים לאחד־העם. ביניהם גם: "ויהי להם [למבחר צעירינו] אחד־העם לנביא הזיונותיהם ומחשבותיהם", ויתר על כך בסיום אגרת זו (אגרת נ"ב, 1/13.2.1899 **אגרות ת.נ. ביאליק א'**, תל אביב תרצ"ח – עמ' ק"כ; ק"כ"ב).

⁷² ר. ח. שמרוק, "הקריאה לנביא", **הספרות ב'**, תל אביב, 1868, עמ' 241 – 244.

⁷³ אפילו נועדו הדברים למסיבה חברתית מיוחדת – הסתלקות אחד־העם מעריכת **השילוח** (לחובר, עמ' 412), אין להקל ראש במשקלו של שם התואר "נביא", המשובץ בשיר בשיא יצירתו של המשורר.

⁷⁴ "על יד ארון המת", תל אביב, כ"ח טבת תרפ"ז (**דברים שבעלי־פה כ'**, עמ' קצ"ו).

מושך את כוכבי לווייתו מסביבו, משעבדם [...] לנתיבו", והוא משלימו בדימוי הגחלת ו"הניצוץ האחרון של האלוהים".⁷⁶ דימויי שתיה כמו אלה, ותואר במעלת הנביא, שאין למעלה הימנו, אי אפשר למצוא בכל העטרות שהעטיר אלתרמן על ראשו של בן-גוריון – "גדול הכתפים של הדור הזה", "מצבר הכוח הכביר"⁷⁷ ועוד, שכולן שטוחות וחיצוניות, במובן זה שאינן חושפות את הגרעין הפיוטי הכמוס של המשורר ואינן נוגעות במטבעות הלשון האינטימיות בהן מתנכרת שירתו.⁷⁸ בהשוואה לאלתרמן העתיר ביאליק על אחד-העם שבחים מופלגים, חושפניים, המגלים לא רק את חביוני נפשו, אלא גם את הערצתו הגמורה של המשורר למנהיג דורו.

העצמאות הספרותית: השתחררות ביאליק מעולו של אחד-העם

האם נפגע ביאליק מעמדו זו כלפי אחד-העם? השקפתו של סדן בעניין זה היא מופלגת. ברם מסתו על שלוש העכבות שחסמו את עלייתו של ביאליק לדרגה הגבוהה ביותר של משורר-נביא, ככל שהיא אולי המסה הספרותית היפה ביותר בספרותנו, ובלי כל ספק לגבי חקר ביאליק,⁷⁹ הריהי מבוססת על סתירה פנימית חמורה: אם יש מקום לראות בביאליק נשמה שכמותה יורדת לעולם רק אחת להרבה דורות, והיא בכוח במעלת הנביאים, כיצד אפשר לגרוס שאיש ציבורי כאחד-העם, שעיקר מעייניו ועיוניו הם ההסטוריה והלאום, יחסום דרכה אל הסיפורת הגבוהות ביותר? וכי הנביאים דרכם רופדה באשישות ובתפוחים? האם לא נתקלו בשעתם בעריצים ובנוכלים ערמומיים, שניסו להטות את דברם לכיוון הרצוי להם? אם וולוז'ין ואחד-העם ומנדלי יכלו לביאליק, אין זאת כי אל לנו לנסות ולהיתפס להשוואה עם הנביאים, ויהי האיש משורר במעלתו של ביאליק.

⁷⁵ "לקראת אור החיים [מפוזר במקור] ברמ"ח אברינו חרדנו" – בתחילת השיר "לאחד העם" ביאליק משחזר כמעט את פתיחת השיר "לבדי". בכך מגלה ביאליק היכן הוא ניצב בדילמה הקשה המוצעת באותו שיר, עם שהוא מניח את התשתית לפיתוח צרור הדימויים הנקשר ב"כוכב" ו"ניצוץ".

⁷⁶ הדימוי מצוי בשירים קודמים: "שביב אשכם האחרון" ("על לבכם ששם", תרנ"ז [או ראשית תרנ"ח]); "הציץ האחרון [...] ניצוץ קדמון אחד" ("כוכב נידח", תרנ"ט); "אוד עשן [...] שלהבת יקדה - / ותדעך [...] ("זריתי לרוח אנהתי", תרס"א), ועד ל"מגילת האש" (תרס"ה).

לחובר טוען שדימוי "הניצוץ האחרון" הוא משל אחד-העם, אולם המוטיב מגולם כבר באגרתו הראשונה של ביאליק: "אש הטבע נכבה [ככתה] בקרבי [...] אוד עשן אנוכי" (אלול תר"ן. **אגרות ח.ג. ביאליק** א', עמ' י"ט).

⁷⁷ "בן-גוריון בטרם צעד", **בין משורר למדינאי**, עמ' 26; "לדוד בן-גוריון", שם עמ' 28, 30.

⁷⁸ ההבדל בנידון זה בין ביאליק לאלתרמן הוא עקרוני: בעוד ביאליק משתמש בשירתו האישית-הלירית ובשירתו הציבורית-לאומית באותן מטבעות לשון, המלכדות את מפעלו הפיוטי (כדלעיל, עמ' 49), מעמיד אלתרמן בשירתו הציבורית לשון אחרת, בעיקר, שאינה מתערבת בצומתי המוטיבים שבמוקד יצירתו הלירית. ולהיפך מכך בצורות הסטרופיות: אלתרמן שומר על אותה המסגרת הסטרופית, תוך הקפדה על הגיוון הזכריי-נקבי בחרוזה, שעה שביאליק נוטה בשירתו הלאומית-הציבורית למבנים סטרופיים רטוריים-מתמשכים, תוך התרחקות מחרוזה.

⁷⁹ "אל השיתין", **בין דין לחשבון**, תל אביב 1963, עמ' 13 – 3.

ההשקפה ההפוכה, האומרת כי ביאליק אימץ לו תביעות ועמדות שהוכתבו על ידי אחד־העם, ואלו בנו את שירתו לקראת התגבשותה, קשה אף יותר. ארבע פירות כאן, שתיים שבהערכה ספרותית ושתיים עובדתיות: 1. מצד ההערכה הספרותית, אבחנה שאין לגביה ספק: ביאליק אינו מטמיע בשירתו את היסוד הספרותי העיקרי בו מתגלם ייחודו של אחד־העם – היסוד המסאי. ביאליק הוא אולי המשורר הבלתי־מסאי ביותר בשירתנו – פחות מטשרניחובסקי, פחות משניאור ומשטיינברג, ואף פחות מאלתרמן; 2. ביאליק לא יכול, בשום אופן, לתמוך באחד־העם בוויכוח הגורלי בינו לבין ברדיצ'בסקי. אומנם ביאליק (הצעיר) העמיד עצמו בשיר – "ילדות" – כנגד היוצרים הצעירים, המבקשים להשמיע "זמירות חדשות"; הוא לא נענה לפנייתו של ברדיצ'בסקי לשיתוף פעולה בהוצאה לאור, ובהיותו הוא עצמו עורך ספרותי של השילוח העלה כמופת את אחד־העם,⁸⁰ אך המשורר שבו, בזיקתו העמוקה, לא קיבל את תכתיביו של אחד־העם. כבר בראשית דרכו, בהתלבטויותיו בקשר להדפסת שיריו הבודדים, כותב הוא לרביניצקי:

כמעט מחצית השירים אין להם עניין כלל להפר וגרמה של 'אחיאסף' [...] ובין שיני רבים כאלה שעליהם אומר אחד־העם בהשילוח: השתפכות הנפש ושירי אהבה נמצא למדי ביתר הספרויות.⁸¹

וניכרים הדברים בהמשך הדרך עוד יותר מבתחילתה: משהולך ומתרחב המרחק בין ביאליק לבין אחד־העם, מעיר הלה למשורר:

לכשתחפש היטב, אולי תמצא, שתקופת 'סילוק שכינה' מתחילה אצלך משעזבת את עולמך האמיתי והלכת אחרי 'הבחורים'...

- אלה הבחורים, או ה'צעירים', שביאליק בצעירותו, בהיותו נתון כולו להשפעת אחד־העם, יצא כנגדם בשיר כבמאמר. משמע, עמדתו של ביאליק בפרשת

⁸⁰ בתגובה לנסיונו של ברדיצ'בסקי לעניין את המשורר בהדפסת שיריו בהוצאת ספרים חדשה, שתתחרה בהשפעתו של אחד־העם משיבו ביאליק: "דעתי נוטה יותר לדעת אחד־העם [...] אחד הוא בתוכנו [...] ועוד ועוד (מכתב מיום 9.6.1897); שבע שנים מאוחר יותר, בשלוח אליו ברדיצ'בסקי את סיפורו "קייץ וחורף", ביאליק משבח במלים עילאיות – "כך מספרת הביבליא, הומיר, עם כולו, הטבע בעצמו או – איכר פשוט אשר רוח אלוהים בו", אבל ביאליק, עורך החלק הספרותי של השילוח, דוחהו לבסוף: "יש לו להשילוח עבר שאיני יכול למרוד בו בבת אחת"; במקום זאת מציע ביאליק לברדיצ'בסקי להדפיס את הסיפור בקובץ אחר – "מאסף קטן בן מרדות", בעריכתו שלו, יחד עם פרץ (31.1.1904), אגרות ח.ג. ביאליק א', עמ' רי"א-רי"ב).

⁸¹ המכתב הוא מקורו־סטישוב, 1.3.1897, שם עמ' צ"ג – צ"ד.

אחדהעם – ברדיצ'בסקי לא באה לידי גילוי מלא מייד, אלא חילוקי הדעות חלחו בתודעת המשורר, עד שהיו אחת הסיבות העיקריות לקרע בינו לבין ה"נביא"⁸².

3. מצד העובדות מתגלה ביאליק, כבר בראשית הדרך, כמי שנקט כלפי אחדהעם עמדה רבת פנים. המשורר מגלה כמעט ערמומיות בדרך בה הוא מחלק את שיריו בין עורכים שונים. ביאליק שומר לעצמו עצמאות גמורה, והוא מקיים קשר עם עורכים רבים, ואפילו מן השורה השניה, ובלבד שלא להיות נתון לחסדיו של עורך יחיד, ויהי הוא אחדהעם. במקרים אחדים עורר את חמתו של אחדהעם בהזדקקותו לעורכים של כתביעת משניים; לעיתים נראה כאילו נפתה ביאליק לעשות כן רק ביחס לשירים בלתי ראויים,⁸³ אולם מתברר כי למטבע זה של יחסי משורר-עורך קיים צד נוסף: משנדחה "בשדה" של ביאליק עלידי אחדהעם, מי יערוב למשורר כנגד שרירות לב, או אף טעות בעלמא, של העורך-האידיאולוגי? 4. לבסוף, ובדיעבד, המעקב אחרי חליפת המכתבים בין אחדהעם לביאליק

מגלה, כי ביאליק השתחרר מהר מאוד מתלותו באחדהעם, אותו העריץ בהיותו בוולוז'ין ובראשית שהותו באודיסה. מפורסמת היא 'סצינת המרכבה' – כשביאליק ראה את אחדהעם חולף על פניו במרכבה, כמעט מבלי לראות את פניו, וביאליק כולו נרעש, כמאהב כמעט, מההזדמנות שנקרתה לפניו.⁸⁴ הערצת אחדהעם, ובמיוחד השפעתו הנמשכת, ניכרת בתגובותיו של ביאליק ממרחק של שנים, כגון במות אחדהעם, ובמועדי האזכרה השנתיים, ולא פחות מכך בעמדות שנקט בפעילותו כעורך השילוח, בעוד אחדהעם חי ופעיל. אולם ביאליק משתחרר מהשפעה זו. במהלך חליפת המכתבים בין המשורר למנהיג הופך אחדהעם, עד מהרה, לכעין foot note, מעין האדם השלישי, שביאליק מזכירו רק במכתביו לאחרים. דווקא כשמעיין שירתו האישית מידלדל והמשורר נפנה למפעל הכינוס, המגשים בצורה המלאה ביותר את תפיסתו של אחדהעם, ההתרחקות בין השניים היא כמעט מוחלטת: במכתבו האחרון של אחדהעם אל ביאליק הוא מתאונן, כי ניתק הקשר ביניהם, וכשהוא מתקיים הריהו נאחז בקטנות; לפני כן מזכיר

⁸² לאחדהעם היו סיבות משלו להתאכזב מביאליק: בעוד שפעם גרס: "רק ביאליק אחד יש לספרותנו" (מכתב לקלוזנר, בוורשה [בקבל המשורר את עריכת השילוח], 11.2.1904), הרי במשך מכתבו הנ"ל לביאליק מעיר הוא: "לא אחד ממך, כי גדולה היתה תקוותי שארץ ישראל [בה ביקר המשורר] תשיב לנו את ביאליק שלנו. אם תבוא תקוותי? – אתה ידעת, או אולי גם אתה לא ידעת עוד..." (מכתב מלונדון לאודיסה, 15.6.1909, **אגרות אחדהעם** ד', עמ' 210 – 209). אחדהעם המזדקן ממשיך לראות במאבקו האידיאולוגי, בו נכשל גם לגבי ביאליק, עניין ביולוגי בין-דורי כביכול: חמש שנים מאוחר יותר הוא חוזר ומתריע כנגד ה"צעירים" – "הלא קדחת של 'צעירות' שולטת עתה בעולמנו, והכל רצים להשיג 'סמיכה' מן הבחורים שבידם מפתח של 'צעירות'..." (ללדזינסקי, באודיסה, מלונדון, 19.5.1914, **שם**, כרך ה', עמ' 279).

⁸³ בגין השיר "מעשה ביתוש" כועס אחדהעם על אלה שהניחו לביאליק "ללכלך עטו ברפש זה" (אגרת לקפלן, 14.2.1904. וכן בסמוך, באגרת למינץ, ורשה, 16.2.194; **אגרות אחדהעם** ג', עמ' 302-303; 305 – 306). אף ביאליק מודה: "נתלכלכתי" (לש.ב. ציון, 20.2.1904. **אגרות ח.נ. ביאליק** א', עמ' רי"ד והערה 1).
⁸⁴ **דברים שבעל-פה** ב', עמ' ר"ז – ר"ח (והשווה לחובר, עמ' 106, הערה 1).

אחדהעם לביאליק, כי לא השיב על מכתב קודם שלו.⁸⁵ התנתקות כה חמקנית מעידה על שורשה: חשבון פנימי נעלם שביאליק שמר בליבו כנגד אחדהעם.

סיכום

אין זה מקרה ששני המשוררים הגדולים של המאה נחצו בין שירת היחיד שלהם לבין מעורבות לאומית-ציבורית. ביאליק היה מודע לדילמה זו כמעט למן ראשית צעדיו. קרע טראגי מפלג את עולמו כולו – בשירת האהבה, הטבע והיחס למסורת, ומוסיף עליהם הקרע החמור מכולם – זה שבין חובתו לעצמו לבין חובו לעמו. "חיפשתי פרוטתכם ואאבד דינרי" הוא הסיכום בסוף הדרך, אולם בכל כתיבתו ידע ביאליק, כי את חלק האני הנעלה שבו הותיר לעולם הרחק מן השיירות, בין איבי הנחל; אלתרמן לעומתו פותח את שירתו הלירית כמעט מתוך היענות מולטת לצו הלב, ורק מתוך רוחב הזיקות והפתיחות של **כוכבים בחוץ** חש במעומעם, כי האחדהתאום הנעלה נותר "לבדו", במולדת המיתית של השמש, המים והיער, ללא זיקה לציבור ולעם. כך נוצר מצב פרדוקסאלי: בנקודת הפתיחה, שהיא גם נקודת השיא הלירי ביצירתו, וכאמור, בהיותו משוחרר כמעט מכל מועקה של מעורבות לאומית, נותן המשורר דעתו לדילמת היסוד; ואילו בשלבים הבאים, כשאלתרמן מקדיש חלק ניכר מכוחו לעניינים לאומיים, אין הוא נותן דעתו, בשיריו, לשאה מה פשר החיצוי המהותי שבין **כוכבים בחוץ** ו**שמחת עניים** לבין שירי **הטור השביעי**; במלים אחרות, מה, ומי, בין נתן אלתרמן לבין נתן א.; וכן, בפועל, האם חלוקת הפרקים בתוך הספר **עיר היונה**, למשל, הינה חלוקה טבעית, או שכרוכים בה חומרים ועמדות יסוד הראויים, לשיטתו של אלתרמן עצמו, לקבצים נפרדים.

מעבר להיבט האישי ולקרע הבלתי ניתן לאיחוי הכרעתם של ביאליק ואלתרמן היא ברורה. שניהם לא יכלו לעמוד מנגד במסותיו הקשות של העם במאה העשרים. ביאליק מעט עודד ובעיקר הצליף והוכיח; אלתרמן בעיקר הזדהה ותמך. שניהם מצאו עצמם קשורים להתרחשויות הסוערות, וכן לדמויות המנהיגים, אחדהעם ובן-גוריון.

אין דומה התייחסותו של אלתרמן למנהיג פוליטי סמכותי כבן-גוריון, להתייחסותו של ביאליק לאחדהעם, שעם כל מרכזיותו והשפעתו לא מיקד בידו כוח בלעדי, שאפשר להשוותו לזה של בן-גוריון. דומה כי בה במידה רב הוא השוני בין

⁸⁵ "זה הרבה שנים, כמדומה לי, לא כתבנו איש לחברו, ואוי אבוי, שמקרה לא טהור כזה [תגובה חריפה של ביאליק בהזמן כנגד אדם מסוים, שאחדהעם הכירו] הוא שגרם לנו לבוא בדברים עתה..." (אגרת לאודיסה, מלונדון, 2.6.1914; **אגרות אחדהעם** ה', עמ' 296 – 295, והערה 1. וכן מכתב מ-15.6.1914, שם, עמ' 284 – 283).

אלתרמן לביאליק במידת הישענותם ותלותם בדמות העומדת במרכז ההתרחשות
הלאומית. ההסבר הפסיכולוגי לבדו אינו יכול לנמק את התופעה החוזרת הזו. שני
המשוררים הגדולים של המאה העשרים מפתחים יחס מיוחד אל הדמות הניצבת
בצומת ההתרחשויות הלאומיות בעיתות ההכרעה הגורליות של העם היהודי במאה
העשרים. עם זאת, שניהם אינם נטמעים בדמות המנהיג, והם שומרים על
עצמאותם – למרות הכבוד הרב שהם רוחשים לאחד־העם מזה, ולבן־גוריון מזה.
ביאליק נשתחרר בקלות רבה יותר מן המחויבות האישית, אך הדבר לא מנע ממנו
להירתם בכל כוחו, וכמיטב הבנתו, למפעל הכינוס וגיבוש התרבות העברית –
בגולה, ולבסוף בארץ. אלתרמן, שנתחייב להגיב באופן רצוף על אירועי השעה,
ממילא נאבק ביתר קושי בדמות המנהיג הסמכותי, אך בחינה מדוקדקת של
עמדותיו מבהירה, כי שמר על ראייה נכוחה ושיקול דעת עצמאי, עד שביקורתו על
מעשי השלטון והמנהיג ראויה להיחשב כמופת ביחסים שבין הממסד הספרותי
והעיתונאי לבין הממסד השלטוני במדינה דמוקרטית.
מקומם המרכזי של ביאליק ואלתרמן בתולדות השירה והתרבות העברית
נקבע בגין הישגיהם כמשוררים גדולים, אך מעלתם כמוקדי תשומת הלב, יתרונם
הייחודי לגבי בני דורם הוא פועל יוצא של המקום המרכזי שמילאו שניהם בתולדות
התקומה של התרבות העברית בארץ הזו.